

Йордан Йовков

Земляци

I част

От две – три седмици полкът е на лагер в една долина, няколко километра от брега на Мраморно море. Наблизо са развалините на изгорялото село Ашака – Ени – Себендекли. Рядко някой от войниците може безпогрешно да изговори това странно и много сложно име. То се запомня мъчно, неволно се бърка с други и всеки го произнася, както завърне. Това е случайно и скръбно съвпадение: селото не съществуваше вече и, като стар надгробен надпис, изчезваше сякаш и името му.

Войниците помнят това село повече с разочарованието, което им донесе. Една студена вечер те пристигнаха тук измръзнали и капнали от умора. През целия ден на похода бяха си мислили само за тия топли и светли стаи, които ги чакат, и отрано се радваха на хубавата почивка при големи огньове и между добри и гостоприемни хора. Нищо подобно: пред тях стоеше безлюдно, полуизгоряло и полуразрушено село. Имаше няколко здрави къщи, но те не можеха да поберат всички. Войниците прекараха една нощ по-студена и по-мъчителна, отколкото в окопите, и на другия ден още почнаха да си строят землянки. Всичко, което огънят беше пощадил в селото – дъски, греди, врати и прозорци, всевъзможния дървен материал до последната треска, – се събра и употреби за лагера и за окопите. Тук – таме сега, между грамадите разхвърляни камъни, засипани със сняг, стърчат само голи стени, опушени и обгорели. На много места из разградените дворища в снега се чернеят ями: войниците са изкоренили и дънерите на овошките, изсечени много по-рано.

Само две къщи, като по някакво чудо, са оцелели от селото и сред купищата развалини стоят уединени и осиротели. В тях е щабът на полка и наблизо, по двата склона на долината, започват землянките на лагера. Това са най-оригинални и най-разнообразни постройки: по-големи и по-малки, по-високи и по-ниски, еднострехи, двустрехи и кръгли. Ако се гледа само отвън, никой няма да повярва, че там под земята, може да бъде тъй просторно и широко, че може да има удобства и даже разкош. Има легла, маси, полици, импровизирани печки и камини. Някъде може да се видят, прикрепени към стените, огледала, цели или само парчета. Може да се види дори някоя скъпа висяща лампа или литография в рамка. Всичко това е взето от разрушеното село. Отвън пъстротата и разнообразието не са по-малки. Землянките са удобни и здрави, но това не

стига: стрехите, прозорците, вратите, целите фасади на тия бедни колиби имат особени форми, отрупани са с украшения и дори някъде, ако и несръчно и наивно, заличават линии и контури на някой известен стил.

Няколко дни поред една забавна и весела работа беше да се уреждат и украсяват землянките. Но падна сняг – и това разнообразие отвън изчезна и се заличи. Дебели преспи сняг лежат сега върху покривите, приравняват ги и ги съединяват със земята. Целият лагер като че изведнъж потъна по-дълбоко и отвън в снега се чернеят само вратите, комините с жълти петна около тях и гъстата мрежа от пътеки. Наоколо се простират широки и равни хълмове, покрити с дълбок сняг. Никакво движение, никакви признаци на живот. Войната е пропъдила не само мирните жители на селата, но дори и птиците и зверовете. Еднообразната снежна пелена приближава хоризонта, околността изглежда безжизнена и пуста, дремливо мълчалива и тъй рязко и изведнъж се очертава и свършва върху тъмния фон на облачното небе, като че е накрай света. Единственото място, където има някакъв живот, си остава все пак лагерьт. Землянките са засипани със сняг и почти не се забелязват, но от безбройните комини се издигат стълпове дим, наоколо се виждат човешки фигури, които сред снега изглеждат съвсем черни, тежки и мудни. Лагерьт прилича сега на някакво арктическо село на лопатари.

II част

На северния край на лагера, горе, към билото на хълма, са землянките на седма рота. Това знаят почти всички войници от полка, защото тук е землянката на ефрейтора Стоил Първанов. Стоил е един от тия войници, които с вънкашността си изведнъж се отделят и изпъкват между еднообразните войнишки фигури, запомват се и за своите роти са също като типичните черти на една физиономия. „Седма рота е! казват уверено войниците, дори много отдалеч. – Седма рота е! Ето го оня, високия ефрейтор!“ Стоил е наистина много висок и едър, но той няма тая внушителна и мъжествена фигура, каквато обикновено имат твърде снажните хора. Той е приведен, отпуснат и тежък. Когато върви, коленете му се прегъват и цялото му тяло се криви и полюлява ту на една, ту на друга страна. Той е мълчелив, рядко се смее, не се оплаква и не роптае. Ония, които отблизо са имали работа с него, знаят, че е опитен, твърде разумен, при това добродушен и кротък. И войниците от ротата, инак разпуснати в отношенията си, към Стола хранят неволно уважение. Дори фелдфебелът Буцов, навъсен и сприхав човек, приема да дружи и да разговаря само с него. Той често повиква Стоила в землянката си, и не вече със строгия си началнишки тон, а просто и сърдечно, като всеки човек, разказва му нещо за семейните се работи, или пък се оплаква от ревматизма си.

В землянката Стоил е като глава на семейство. Наедно с него живеят още трима души: Никола, Димитър и Илия барабанчикът. И четиримата са земляци – всички от село Брешлян. Войната ги свърза и сближи още повече: отколе те пътуват наедно, лягат и стават наедно, бият се един до други.

Подир Стоила второ почетно място има Никола. Това е весел, приказлив и малко ексцентричен човек. Никола е бивш горски стражар в Брешлян, при това и прочут ловец, затова смята войната като стара своя професия. Той е здрав, снажен и червендалест, има внушителна и войнствена фигура, сам се гордее с това и не пропуска да се натруфи, с каквото намери. Една постоянна грижа има за брадата си, най-напред той я остави цяла дълга, корава и остра, като четина, после още един или два пъти и дава друга форма. Сега има големи руски бакенбарди. Те се съединяват с мустациите му, покриват и двете му бузи чак под очите, на лицето му като че стои някаква полумаска, но тъй Никола се харесва и,

както сам казва, приличал на Скобелева. Често той изважда от джеба си валчесто огледалце, голямо колкото биволско око, оглежда се в него, като го мести ту пред едното, ту пред другото око, мръщи се, подсуква мустаците си и тегли бакенбардите. После скрива огледалцето, лицето му светва, взема горда поза и започва да говори сега на руски. Един невъзможен руски език: „Илья! Голубчик! Подай на меня пажалуста неможко водицу!“

Стоил, Никола и Димитър са възрастни, близо четиридесетгодишни мъже. Между тях е най-млад Илия. Той е съвсем младо момче, от последния набор, беше барабанчик на ротата, но още в първото сражение никой не видя как си изгуби барабана, дадоха му пушка и сега е войник, както всички. Той е най безгрижен, обича много да се смее и затова следи всички шег и лудории на Никола и дори твърде хитро ги предизвиква. Една по-интимна дружба свързва двамата. Никола бащински покровителствува барабанчика, а той пък му се отплаща с всевъзможни дребни услуги: носи вода, намира тютюн, отстъпва на Никола част от хляба си, или пък в походите, за да го облекчи, носи понякога пушката му. Към него Никола се държи снизходително и важно, като към послушен и верен паж.

Добрят живот в землянката често се разваля. Никола се шегува всякога, смехът на Илия го ласкае, той се увлича все повече и повече, става наистина изобретателен и духовит. Но всички тия шег са насочени изключително върху Димитра. Това е дребен, свит и плах човек, наивен и малко глупав, или пък се преструва на глупав. От някаква болест е окапала косата му и главата му е съвсем плешива. Той е и без мустаци, дори без вежди и цялото му лице гъсто е набраздено с бръчки, като че е лицето на татуиран австралиец. Когато си снесе фуражката, Димитър е тъй смешен, че който и да го види, мъчно може да се удържи да не се засмее. Ето неизчерпаемата и съблазнителна рудница за шегите на Никола. Какви не сравнения и подмятания измисля той за тази плешивост на Димитра. В походите, през почивките, па дори и в окопите, той неочаквано пуща тия шег, които като безопасни бомби, избухват между войниците и подигат оживление и смях. Никола често прекалява и Димитър, колкото и да е кротък, губи търпение, избухва караница и намесата на Стоила става необходима. „Аз крив ли съм – говори почти с плач в гласа си Димитър, – аз крив ли съм! Божеството ме е създало такъв!“

А инак Димитър е добър и ценен другар. Той никога не остава без пари и без тютюн, а понякога намира и ракия. Всичко той дели най-

щедро с другарите си, особено с Никола; може би това е отчаяно средство да подкупи тоя лош и непримирим човек. Димитър е и храбър, смел и безстрашен до някакво апатично и тъпо безумие. Той е вечният доброволец за всяка опасна служба. Войниците говорят, че нощем след сраженията Димитър излизал много напред и обирал мъртвите. Това като че знае и подпоручик Варенов, ротният им командир. Често той някак знаменателно го пита: „Е, как си, Димитре, сега как си!“ „А-а-арно съм, господин подпоручик! Имам си малко парици, имам си и тютюнец!“ Димитър не изговаря, а сякаш плачливо пропява тия думи, като речитатив, и жълтото му като пергамент лице с безбройните си бръчки веднага става безразлично и безнадеждно глупаво. Никой в тая минута не може да твърди дали той изобщо е способен на каквото и да е престъпление.

Тия дребни недоразумения не пречат на четиримата другари да живеят добре. Те, освен това, се случват твърде рядко, а по-рано, когато бяха на позициите, и съвсем липсваха. Там опасностите, теглата и лишенията още повече ги сближаваха и когато се случеше да се разделят, всеки се грижеше повече за другите, отколкото за себе си. Но сега те почти са без работа. Единствената служба тук е дежурството на ротите, което прекарват в окопите при брега на морето, но и то идеше през всеки две седмици. В тая скука и безделие караниците избухват и от най-дребните причини: кой да отиде наедно с общите команди за дърва в гората, на кого е ред да спи откъм вратата на землянката, кой е виновен за някоя изгубена дребна вещ. Към всичко това се прибавят главоболията, които създава Никола. Но тия недоразумения скоро се изглаждат и забравят. Уравновесеният и спокоен характер на Стоила и голямото му влияние между тях ги примирява и обединява. В много случаи Стоил е и баща, и по-стар брат, и началник, и съдия.

Откакто са в този лагер, времето тече бавно, монотонно и скучно. Подир хубавите и топли, почти пролетни дни захвана студена и люта зима. По цели дни наред ниско по земята се надвисва не небе, а някаква мътна и тежка мъгла, от която непрекъснато вали сняг, вали тихо и бавно, но гъсто и обилно, като че се готви да затрупа цялата земя. Всичко утихва и се смълчава в някакво покорно и тихо очакване. Други път излиза вятър, подига се виелица и над замръзналото поле се носят облаци от сняг. Вън е студено, но в землянките, затрупани от снега, става по-топло. Освен това в такива дни е и по-спокойно, защото лошото време правеше невъзможно всяко сражение.

В такива дни другарите прекарват в землянката си и не излизат. С другите войници те се виждат, когато отидат на храна. В хубаво време

те правят по-далечни и по-дълги разходки из лагера. Всякога те ходят наедно: Никола с Илия и след тях Стоил и Димитър. Те се срещат с познати, ходят между войниците, слушат най-последните новини за мира или пък новините, които идеха от фронта. Някъде само слушат, а някъде и сами разказват разни епизоди от войната.

В тия разговори най-голямо и най-живо участие взема Никола. Той се чувства като риба във вода, върви с Илия между землянките, спира се ту при едни, ту при други войници, здрависва се, говори с познати и непознати. Едно след друго в него се менят най-различни настроения. Ето го, цял изпълнен с надменност и високомерие, с ръце отзад, той дава едното си ухо и насмешливо слуша какво му говорят. На друго място, разчувствуван и изненадан, шумно поздравява някого и добродушно и сърдечно го потупва по рамото. Той спори, говори разпалено, дори се скарва някъде и е готов на скандали. Някъде пък става сериозен и тайнствено важен и ниско, на ухо, поверява някакви тайни. Веднага след това за нищо и никакво се развеселява, смее се високо и гласът му се раздира и звучи като контрабас. Той е жив, подвижен, пъргав. С бакенбардите си, с позите и жестовете си, с цялата си оригинална фигура той прилича на смешно гримиран актьор в някоя водевилна игра.

Никола не пропуска и да се похвали. Като посочва Илия за постоянен свидетел, той разказва страшни и поразителни случки из войната, като някак равнодушно и скромно прибавя, че понеже в едно сражение е взел едн – колко пленници, скоро ще бъде награден, но той малко държи на това. Случва се да срещнат някой наивен и простичък войник. Никола веднага го познава и го спира. Сега въображението му не знае никакви граници: той страшно увеличава числото на пленниците, говори само за кръвнини и сеч, разказва за някакво неприятелско знаме, което сам бил отнел. Изведнъж той започва да говори на руски и уверява изумения си събеседник, че не е българин, а забайкалски казак и в полка служи като доброволец. Никола е спокоен и сериозен. Илия потвърждава всичко, хапе езика си, за да не се засмее, но щом отминат войника, той се превива от смях. Тия разходки из лагера са същински празници за него. Наблизо подир тях вървят Стоил и Димитър. Стоил добродушно се усмихва, а на лицето на Димитра стои и възхищение, и страх. Но Димитър е доволен, че поне тоя път градушката бие чужди градини.

Едно друго място, където те обичат да ходят, е върхът на хълма, който е на юг от лагера. Там са окопите и люнетът, който бяха направили, когато дойдоха, оттам се вижда и морето. Но денем там не позволяват да се ходи, защото в морето кръстосват турски броненосци, които

стрелят навсякъде, гдето забележат движение на хора. Те отиват там вечер, когато се стъмни. Случват се тихи вечери, когато няма вятър и не вали. Пак е студено и облачно, но сега облаците са по-тънки и по-високо издигнати, има месец и там, гдето той е скрит зад облаците, стои светло и мътножълто петно. От слабата светлина на месеца и от сиянието на снега нощта изглежда изцяло бяла, морето е спокойно и сребърна пътека блещи напреки по него. Оттатък, на малоазиатския бряг, се изпращат високи планини, покрити със сняг, загадъчни и тихи.

Земляците присядат в окопа и гледат морето. Всичко им се струва преобразено и чуждо, чувствуват се заблудени и загубени в непознат и далечен свят.

Наблизо покрай окопа ходи часовият, снегът хрущи под стъпките му, натъкнатият нож се белее и проблясва. Но сам той изглежда да е съвсем равнодушен към всичко наоколо. Той се вижда внимателно само към морето. Оттам от време на време идат редки и далечни топовни гърмежи. Това е турски параход, който стреля от морето срещу позициите на брега.

Както разказвах, малко загуби е имало от стрелбата му, но тоя параход с едно настойчиво постоянство продължаваше да стреля почти всеки ден. Понякога стреля и късно през нощта. Никола е кръстил тоя параход Банчовото куче. Един техен съсед от Брешлян, Банчо, имаше голямо, но съвсем старо куче. То беше безвредно, нямаше ни един зъб, немощно и оскубано, но зло, нахвърляше се върху всеки минувач и яростно лаеше, като наместо зъби показваше посинелите си венци. В сравнението на Никола имаше нещо вярно. В далечината и в мрака очертанията на парахода се губят, черният и нечист дим широко се разстила, ярко блещят някакви червени огньове и над бялата и чиста повърхност на морето се рисува исполински образ на настръхнало чудовище с огнени очи, гневно устремени към брега, и топовните гърмежи, ту редки, ту внезапно по-чести, идат като далечен и пресипнал лай.

III част

Дните се редяха един след други и нищо не изменяше живота в лагера. Напоследък времето се поправи: денем грееше слънце, снегът ослепително блещеше, въздухът беше неподвижен и топъл. Но щом се мръкнеше, изведнъж пак ставаше много студено, земята замръзваше и на безоблачното, почти черно небе звездите изглеждаха по-многобройни, по-трепетни и по-ярки.

Една нощ Стоил се събуди много рано. Той почувствува някаква промяна, но не разбираше отгде можеше да иде. Платното, с което затваряха вратата на землянката, се беше развързало, удряше се и шумеше, вътре влизаше вятър и още живата жаравя в огнището проблясваше в тъмнината. Но студ нямаше. Стоил не можа да се стърпи, стана и излезе. Вън веднага полъхна върху лицето му топъл и лек вятър, който като че идеше отблизо някъде из мрака. В лагера беше тихо и само през малки паузи се повтаряха едни и същи звукове: подрънкваше някаква тенекия, плющеше платнище или прошумяваше по земята захвърлена хартия. Беше топло, дишаше се леко. Миришеше на топла и влажна земя.

Стоил пристъпи няколко крачки пред землянката, спря се, разгледа небето, обърна се ту на една, ту на друга страна и внимателно се вслуша. Изведнъж, като че нахлуваше из внезапно разкрити врата, до него достигна далечен шум. Шумеше морето, но шумеше сега високо, отчетливо и ясно, толкоз повече че навред наоколо беше тихо. Тая нощ не приличаше на други: небето изглеждаше по-издигнато и по-просторно, снегът не се белееше тъй много, очертанията на хълмовете бяха по-резки и по-ясни. Стоил повече не се съмняваше: идеше пролетта.

Той се прибра в землянката. Искаше му се да събуди поне Димитра и да поприказва с него, но и той, и Никола, и Илия тъй спокойно и сладко спяха, че той не се реши. И Стоил сяда на леглото си, заглежда се в жаравата на огнището, червеникав блясък огрява лицето му, той се усмихва. Отвън иде глух и смесен шум, наблизко непрекъснато клокочи вода. Неотразима и сладка самоизмама обзема Стоила: струва му се, че е в къщи, че вън бълникат и плющят капките на капчуците, че утре щом стане, приз мокрите и черни клони на овошките ще види ясно и синьо небе, а в двора ще влязат и ще запечат лазарки. „Ой, Ладо, Ладо!...“ – нисичко запява той някаква лазарска песен, обръща се нисичко да не би да го е чул някой, разбърква огъня и пак се усмихва.

Тая нощ Стоил повече не можа да заспи. На сутринта, когато лагерът се събуди, всички се зарадваха на истинския пролетен ден. Някакво чудо беше станало през нощта, което изведнъж преобрази и измени всичко. Южният вятър продължаваше да духа на топли и широки пориви, небето беше ясно. Не само от слънцето, а като че от цялото небе се сипеха лъчи и въздухът, и снегът, и всяка капка вода ослепително блясеха.

В лагера настана голямо оживление. Вратите на всички землянки широко и тъмно зеят, по стрехите са прострени дрехи, които се развяват от вятъра, като разноцветните флагове на някакъв празник. Войниците са навън. Те ходят насам – нататък, събират се на групи, шумят, разговарят се и се смеят високо. Отчетливо и ясно долитат викове и откъслечни фрази от най-отдалечените краища на лагера. Нагоре и надолу по двата склона на долината спускат се и се изкачват същински живи струи от войници. Невероятно изглеждаше, че всичката тая многобройна маса доскоро само беше невидима, мълчелива и скрита някъде из земята. Като грамаден мравуняк на термити, лагерът се пробуди, избликна и обля долината.

Днес е неделен ден и в лагера щеше да има литургия и панихида за убитите. Буцов беше заповядал най-строго, всички от ротата да се изчистят, да се избърснат и стегнат. В такива случаи, макар и на бойното поле, у него се събуждат стари казармени навици и той става придиричлив и строг и за най малките дреболии. Никола и Димитър са пред землянката си. Те са прострели на земята едно платнище и върху него Никола е разхвърлил всички вещи от раницата си и се готви отново да ги нарежда. Но тая работа му досажда, той сяда, изважда огледалцето си и с голямо самодоволство се залавя за тоалета си. Димитър е наметнал шинела си, а на коленете си държи куртката си. Той е в недоумение и се чуди какво да прави: някъде тя е изгоряла, някъде съвсем разпрана и разкъсана, всички копчета почти липсват. Конците няма да стигнат, а и за кръпките, които той е приготвил от стар шинел, съвсем не подхождат на жълтия цвят на куртката. Тая работа ще иска и много труд, и много време и пак няма да се свърши, както трябва. И Димитър, за да се поразвлече и да отложи някак тая неприятна грижа, издига с две ръце куртката, гледа дупките по нея и брой с глас: „Една, две, три... Аха! и тука!... шест, седем...“

Стоил отдавна е готов. От тая сутрин той като че не може да се застои на едно място; обикаля около землянката, влиза и излиза оттам, подканя Никола и Димитра да бързат, после бавно и замислено се разхожда,

излиза наблизно въвн от лагера, спира се и продължително гледа в полето. Снегът бързо се топи. На много места е разкъсан, нечист и зацапан по краищата.

Откриват се вече на много места дълги ивици от черна и мокра земя. Из всички долове тръгват потоци с жълта и мътна вода. Ниско над земята, гдето няма сняг, и над разкаляните пътища, се дига бяла пара. Земята се пробужда, стоплена от слънцето, обляна с хиляди потоци. Като че топла кръв избива и се струи из нейните жили, протягат се и се разкършват могъщите и членове, чувствуват се равномерните удари на изполинския и пулс.

Стоил се завръща към землянката. Колкото повече усилия той е употребил, за да се стегне и облече по-добре, толкоз по-малко е успял. Ремъкът му е много стегнат, шинелът му е станал още по-къс и тесен, цялата му фигура изглежда сега по-разкривена, некрасива и тромава. Но днес той е друг: очите му блещат, трескаво е възбуден и дори весел.

– Какво време а, Никола? – говори той. – Какво време!... Виж как-во прави белият вятър.

– Ще си иде снегът... Още ден – два – земи си лятото. Ама да си сега в гората и да гледаш. Всичко пощурява... тревата расте, пъпките растат. Ей тъй – на, с очи се вижда как растат... Хе! – разпалва се Никола. – Хубаво е там! Вземи си пушката, вземи си кучето – и баста!

– Не може сега, забранено е.

– Забранено... Нека си е забранено. Ние да знаем по-добре кое трябва да се бие и кое не. В гората, приятелю, горският е и цар, и господ.

Илия се завръща отнякъде и изведнъж, като че из земята се изправя при тях.

– О, Илия! Голубчик! – посреща го възторжено Никола. – Намери ли го?

– Ананий го няма. Ама аз влизах в землянката... тенджерата ври на огъня...

– А, ври! Харашо, брат, харашо! Будем кушат. Само ти да не избягаш. Май си такъв гражданин.

– Фелдфебелят заповяда да ти кажа. Утре си караул.

Илия казва това наглед равнодушно и спокойно, но той чака и с усмихнати и дяволити очи следи Никола. А Никола като че не чува и продължава да нарежда раницата си, но ръцете му затреперват, той все не успява да намести добре едни сгънати надебело бели навои. Изведнъж той кипва, блъсва ядосано раницата и се изправя.

– Пак аз ли! Няма да ида! Нека ме обесят, ако искат. Онзи ден не бях ли аз! по-онзи ден не бях ли пак аз? Кажми, не бях ли? Какво се хилиш...

Илия престава да се усмихва, черви се и наистина се обижда.

– Що се караш на мене... Аз не зная, фелдфебелят заповяда. Кажми му, каже, да е готов.

– Казал той. Ред няма ли тука? Ред няма ли, а?

Никола се навежда, прибира захвърлената раница и отново се залавя за работа. С фелдфебела той отдавна е в обтегнати отношения. Буцов говори, че не може да търпи войник, който си позволява да възразява и иска много да знае. Никола е уверен пък, че Буцов просто му завижда, че е по-грамотен от него, по-образован, и главно, че е по-представителен – това вече всички го виждат! Тая мисъл го успокоява донякъде и той най-после успява да намери място за навоите в раницата.

– Туй вече много стана – говори той малко по-спокойно, но упорито, – много стана! Я си помислете откога е туй тегло. Право да си кажа, вече не мога.

– Никола има право – намесва се и Димитър. – Много стана, много. Душица не остана, и силища...

– Ще ми притъмнее някога на очите и – баста! Замръкнал съм, а не съм осъмнал. Ако ме видиш, пиши ме!

Стоил слуша, добродушно и кротко усмихнат.

– Где ще идеш? – обажда се той. – Котката ако рече да бяга – най-много до плевника ще иде. Где ще идеш? Можеш ли се показва в село?

Никола мълчи, наведен над раницата си.

– В гората ще иде! – засмя се Илия.

– И в гората може. Не е да не зная. И колибата ми стои.

– Аз там, до колибата де, имам една нива – започна Стоил с друг, по-сериозен тон, защото бурята беше вече преминала. – Онази година бях я сял с кукуруз. Сега на, трябва да се сее. И с жито. Хубаво жито става подир кукуруза. Само трябва по-честичко да се сее. Хаджи Павел казваше: „Кога сееш, на вола под копитото трябва да има седем зърна: три са за мишките, три – за птичетата и едно – за тебе“...

– Хе! тънка сметка – говори Никола, – и едно стига, а! Хубаво! Хубаво, ама тази година и толкоз не ще има. Кой ще ти сее? Нали тъй, Димитре, кой ще сее?

– Тъй ами, кой щии сее... – съгласява се Димитър и навежда очи.

– Хайде, пак старата песен! Я се оставете! – казва Стоил. – И аз го знам, не виждам ли. Кое време е? Сега всеки на нивата си трябва да е.

Той се заглежда за минута към полето и замислено, но твърдо прибавя:

– Не може. И тука трябват хора. Захванали сме една работа, трябва да се доизкара до края. Всичко си има край. И туй ще се свърши...

Димитър беше закърпил как да е куртката си и сега обличаше шинела си. Стоил пристъпва към него и поправя гънките отзад, помага му и да опаше пояса си. Това трогва Димитра и той веднага и решително минава на негова страна.

– Право е – говори той. Стоил право казва, търпение – спасение! Ти Никола, затъ си малко бръз...

Никола се обръща изведнъж, среща погледа на Димитра и насмешливо и упорито го гледа, както ястребът гледа някое врабче.

– Ах ти, умнико! – говори той. – Твоят ум ще доде, кога ти израсте коса... и мустаци... А то знаеш ли кога ще е? Кога върба грозде роди или ракикак жълти дюли...

Илия се смее високо, Димитър сконфузено се върти, като че търси нещо, иска да отвърне, но не знае какво, среща погледа на Стоила, двамата се гледат в очи и изведнъж се усмихват. Те се разбират добре. „Какво ще го правиш – като че си казваха те, – такъв си е той!“

Стоил отива пак извън лагера, бавно се разхожда и гледа към полето. По едно време Никола забелязва, че го няма, гледа го насмешливо и като сочи през рамото си с ръка, казва на Димитра:

– Виждаш ли го? Обърка конците, сиромахът. Пекна малко слънце и той все в къра гледа. На бивола окото все в просото...

– Тъй си е той, Стоил – отговаря кротко Димитър. – Работа му дай нему. Със земята той... таквоз... като кърт...

– Строй се! извика някой високо и властно.

Това е фелдфебелът Буцов. Той стои пред землянката си, избръснат и стегнат, но намръщен и сърдит, макар че поне днес времето е тъй кубаво.

– Седма рота, строй се! – повтори Буцов. Бъклица ли чакаш!

– Ей го, полудя – каза Никола и забърза.

Те се стегнаха, грабнаха пушките и се затекоха към мястото, гдето вече се строеше ротата. Буцов съгледа Никола.

– Никола Тодоров! – извика той. – Казаха ли ти, че утре си в наряд?

– Тъй вярно, господин фелдфебел!...

Никола отговори правилно и точно по войнишки, но като стигна Димитра и Илия, навярно каза нещо ниско за фелдфебела, защото и тримата се засмяха. Буцов се загледа подир тях подозрително и намръщено,

помисли малко и бързо тръгна към ротата. Изглеждаше, че той се разсърди и крои нещо.

Но в тая минута при него се изправи Стоил. Лицето на фелдфебела се смекчава, прояснява се, дори се усмихва.

– А, Стоил Първанов... какво има?

Буцов е нисък и за да говори със Стоила, трябва да гледа нагоре. Покрай другата си работа в село, Стоил беше и черковен псалт. И тук, през войната, когато минаваха през някое село или град и се случеше да отидат в черква, той всякога заставаше при аналоя и пееше. Той вземаше участие и във всички молебени и панихиди, които се отслужваха в полка. Стоил обяснява сега на Буцова, че попът го е викал пак да му помага, пък и сам той иска да отиде.

– Аз питах и подпоручика – прибавя той. – Искам да ида по-рано.

– Добре, добре. Иди! – съгласява се Буцов. – Хайде, ще додем да те послушаме.

Несръчно и вяло Стоил премята пушката си на ремъка, обръща се и тръгва към село. Той изглежда по-приведен от всеки друг път и по-силно се поклаща ту на една, ту на друга страна.

IV част

Панихидата се отслужваше в селото, на мегдана пред щаба на полка. Един ден по-рано това място беше приготвено и пречистено нарочно. Панихиди и молебени под открито небе ставаха често през войната. В тия религиозни обреди, които се извършват на бойното поле, има нещо чисто войнишко и трогателно интимно. Покойниците – това са офицери и войници от полка; живите – техни другари и близки. Свещеникът, който служеше – той е познатият на всички поп Върбан, който навсякъде следва полка с малкото си черно конче. Поп Върбан има сурово и енергично лице на фелдфебел и сега дори, под златните черковни одежди виждат се тежките му войнишки чизми. Прислужникът, който поемаше и подаваше кадилницата – и той е войник. Певците – също.

В средата на мегдана е поставена маса и там се извършва самата служба. Няколко крачки по-назад е знамето, после командирът на полка и зад него – офицерите. Тук е и поручик Варенов, пригладен и чист. Наоколо са войниците, наредени в голямо и плътно каре, което изпълва целия мегдан. Те са близко един до друг, сивите шинели се сливат в една обща и тъмна маса, над която по-ясно изпъкват откритите глави. Върху лицата падат ярките лъчи на слънцето, очите са премрежени. От тия лица, почернили и обветрени, лъха сурова и мъжествена сила, калена в много боеве. Всички са неподвижни и в еднакви пози: очите устремени в една точка, едната ръка е отпусната, другата държи едновременно пушката и над дулото и – фуражката.

Никола, Димитър и Илия се случиха в една от първите редици и можеха да виждат всичко. Отначало те следяха внимателно службата, но подир обикновената литургия доде молебенът, а след него – панихидата. Службата се продължи с часове и като че нямаше да има край. Те се умориха, не слушаха нищо вече, скрито се прозяваха и често се отпущаха ту на единия, ту на другия си крак. Но панихидата стигна до това място, когато започват да се пеят ирмосите. Те имат хубава и трогателна мелодия. Вниманието изведнъж става общо, престава и най-малкото движение, никой дори не се покашлюва. Командирът на полка не беше изменил мястото си, но едва сега като че ли се забелязваше колко той е неподвижен и благоговейно строг. Настъпва напрегната и тържествена тишина. Слънцето сипе ярки потоци от лъчи, вятърът леко развява знамето, за минута блясват ярките бои и златните букви и когато след

службата настъпи къса пауза, ясно се чува тихият шум на копринения плат.

Стоил пее хубаво. Гласът му е сипкав и дори развален, но понякога, особено в по-ниските ноти, той изведнъж прозвучава задушевно и топло, разливат се меки басови струи, изпълнени с молба, упование и някаква кротка скръб. Това просто и безизкуствено пеене неволно и властно завладява, вълнува и трогва.

– Господи! – пее високо Стоил. – Отпада душата ми от униние, утвърди мен в твоите слова... Алилуйя!

Между всички, които са около него, Стоил е най-висок и най-едър. Но в цялата му фигура има сега нещо угнетено и скръбно. Той е приведен много, шинелът му е смачкан и отзад издигнат, ръкавите му са извънредно къси и откриват китките и ръцете му, големи и груби. Двата певци си служат с един и същи требник. Когато Стоил свърши, без да погледне настрана, подава требника на другаря си и като допява края на ирмоса, привежда се ниско, прави широк размах с ръка, прекръства се, задържа дясната си ръка на гърдите и остава тъй, неподвижен и загледан в земята. Той има изглед на човек, изтръпнал и вцепенен в някакво голямо страдание.

Тишината е все така напрегната и дълбока. Слънцето ослепително блещи върху златните одежди на свещеника, върху пагоните и саблите на офицерите. Като в някаква просъница, знамето се раздипля, развява се и едва чуто про шумява. Никола, Димитър и Илия не снемат очи от Стоила. Никола има строго, свирепо лице, а Димитър и Илия гледат с широко разкрити очи и разтворени уста. Те не внимават и не слушат, когато пее друг псалт. Те чакат, когато доде ред на Стоила. Когато той се прекръства – кръстят се и те. Ето Стоил поема пак требника и запява:

– Заблудих се, като изгубена овца. Запази твоя раб, господи, защото не съм забравил заповедите ти! Алилуйя!

Тоя път ирмосите се пееха не на черковнославянски, а на български език. Всяка дума получаваше по-ясен и по-дълбок смисъл и когато пееше Стоил, като че това беше лична негова изповед. Никола, Димитър и Илия чувствуват това, става им мъчно и за него, и за себе си, но в същото време тях ги обзема примирението пред една неотвратима воля и тая сладостна и спокойна скръб, която изпитват всички, които трябва да умрат за нещо велико и скъпо.

Дългата служба се свършва. Но сега идва ред на речите, най-напред говори поп Върбан. От чисто духовна тема той изведнъж преминава в политиката, прави възторжен и лиричен апотеоз на българския войник и

след това свирепо се нахвърля върху всички велики сили и тая велика безпътница, която се казва Европа. Той, както се виждаше, има много нещо събрано на сърцето си, но погледът на полковника често се спира върху му, поп Върбан си спомня ограниченията на цензурата и започва да приказва тъй двусмислено и неясно, че войниците почти нищо не разбират. Подир него говори командирът на полка. Още преди да почне, той спира строг и продължителен поглед върху войниците, от който веднага настъпва ледено мълчание. Полковникът пристъпва, обръща се ту на една, ту на друга страна, върху саблята му падат тежките бантове на шарфа. Той прави жестове, които приковават, и след това изговаря думите си отсечено и тъй натъртено и рязко, като че с усилие захвърля нещо далеч пред себе си.

– Войникът – говори той по едно време – трябва да бъде храбър, послушен, издръжлив... Но той трябва да има още една добродетел: той трябва да бъде и търпелив. Войници! Трябва търпение, търпение и търпение!

Полковникът свършва и офицерите се разотиват по местата си. Настъпва облекчение, движение из редовете и лек шум. Стоил незабелязано беше взел отнякъде раницата и пушката си и се връщаше в строя. Лицето му е още бледно и съсредоточено. Никола, Димитър и Илия го посрещат мълчеливо само с очи, но в тия неми погледи има много умиление и любов. Димитър се върти неспокойно на мястото си, явно е, че той иска да каже нещо и не може да се въздържа. Стоил е в първата редица, Димитър се навежда близо до него и ниско му шепне:

– Стоиле!

– Е!

– Помниш ли... таквоз... сушавата година. За дъжд молебен правихме. При могилата де, в сушавата година...

– Е, че какво?

– Текна ми... Ти, таквоз... пак тъй пееше...

Никола чува всичко, усмихва се, но нищо не казва. В погледа му няма и сянка от насмешка и предизвикателство. Той е сериозен и някак унесен в себе си.

Прозвучават високи и напевни команди. Почваше се парадът.

най-после всичко се свърши и войниците се завърнаха в лагера. Никола е поуморен и зачервен от маршировката, снема паласките си и сърдито ги захвърля в землянката.

– Търпение, търпение и търпение! – говори той. – А ти се надяваш за мир!

Никола се сърди, дразни Димитра и подигравателно имитира гласа му и изражението на лицето му.

– Ще ни съобщят... таквоз... че има мир... Чу ли сега? На ти тебе сега таквоз. Таквоз с таквоз!

– Е, че какво... ще търпим – говори Димитър и прави явно усилие да не каже и тоя път „таквоз“

– Търпи, казак, атаман будеш! Търпи ти, Митко. Косата няма да ти поболее. Аз не мога. Желязото, като желязо, и то се изтрива...

Неочаквано над тях се зачуват викове на жерави. Всички обръщат очи нагоре и ги търсят. Войниците от близките землянки се събират на групи, викат високо ония, които са вътре, и гледат към небето.

– Ей ги! – вика Илия и показва с ръка. – Ей ги! Също като ле... Лято, значи. Гледай, също ле!

Високо под тънките бели облаци минава ято жерави. Те са наредени, като всякога, в две редици под остър ъгъл, обърнат с върха си към север. Това прилича на голямо ръкописно „Л“ и, както обяснява Илия, означава лятото, което иде.

– Много високо не са – говори Никола. – Аз да гръмна – ударям някой. Ей тоя, подирния.

– Ударяш го, ама да стои – казва Димитър. – Той гледа нагоре и настойчиво повтаря: – Не стои, а хвърчи... Не стои, а хвърчи.

– Нека си хвърчи той. Аз и тъй съм ги бил. Бум! и – баста!

Димитър повече не се преpira.

– Право към нас отиват – говори тихо той. – Право към Брешлян, нали, Илия?...

– Хем наистина! Право към Брешлян!

Една внезапна и луда радост обзема Илия, той сваля фуражката си, размахва я с ръка и загледан подир жеравите, високо се провисва:

– Хей! Много здраве! Много здравеее!...

Тоя вик се подзема от целия почти лагер. Подига се глъчка, шум и наблизко, и надалече подема се и се повтаря, като ехо, само това:

– Хо – хо – хо! Много здраве! Много здраве!

Земляците гледат още подир жеравите. Стоил досега не беше казал ни дума и като че още повече притихна. Никой нищо не говори, всички стоят неподвижни и запазват първите си пози. Жеравите се отдалечават все повече и повече и виковете им по-слабо и по-рядко се чуват. Никола сменя най-после очи, кашли се някак пресилено и без нужда и влиза в землянката. Но той много малко се бави вътре. Бог знае имаше ли някаква работа там, или не. Той се изправя пред вратата и гледа пак в

небето. Лицето му е изменено. Вместо предишното надутото самодоволство стои сега едно страдалческо изражение, накривената фуражка и воинствените му бакембарди го правят смешен. Всичко това като че е фалшиво и чуждо сега, както веселата маска на клоун, когато под нея самият човек плаче.

– Виждат ли се, Илия? – пита той и гласът му потреперва.

– Едвам, едвам... отидоха!

Илия престава да гледа, усмивва се пресилено, бавно нахлупва фуражката си и повтаря:

– Отидоха!

V част

В лагера се подигна глъчка. „Строиха се! На чорбаа!“ – викаха дневалните. Ротите се строиха и тръгнаха към селото. Хранеха се при кухните, мястото на които лесно се познаваше между развалините по гъстия дим, който се издигаше над тях. Никола и Илия останаха в лагера. Един малък, сух и черен войник се показа на вратата на една землянка.

– Хайде! Готово! – извика им той.

Никола и Илия отидоха при него и влязоха в землянката. Тоя войник е Ананий, също техен земляк, но той е тръбач на ротата и затова живее наблизко около Буцова. Ананий е суетен и тщеславен човек, завижда тайно на Никола и се мъчи да му подражава. Тия дни той беше намерил една костенурка в гората, днес беше я сготвил и за да постави на изпитание Никола, покани го на обяд. Да се яде такава гозба беше цял подвиг, а у Димитра само мисълта за това възбуждаше не само отвращение, но и някакъв религиозен ужас. Но Никола разбра коварството на Ананий и се съгласи, а според него и Илия. Ананий беше намерил отнякъде и вино.

В лагера и в селото беше настъпила една странна и дълбока тишина: тъкмо в това време войниците се хранеха.

Но не мина много, и те почнаха да се завръщат в безредни и широки групи. Времето беше все тъй хубаво и топло, южен вятър и много слънце. Снегът таи, намалява се и все повече се разкъсва. Цялото поле се изпъстря с тия бели и черни ивици, които напомнят шарките на зебра. Това време опиянява, като вино. Войниците приказват високо, смеят се, гонят се и се замерят със сняг. Идеха тия часове на разглезено веселие и вдетиняване, когато някаква лудост обхваща всички и расте в една ненормална прогресия.

– Когато Стоил и Димитър се завърнаха, те завариха пред землянката Никола и Илия. Те бяха свършили обяда си, но изглеждаха виновни и гузни, пък и лицето на Илия беше болезнено и страдалческо. И двамата се подсмиват и поглеждат дяволито. Готви се някаква шега. Никола става, той е наглед равнодушен и сериозен. Ръцете си държи отзад и крие нещо.

– Е, Митко! Голубчик! Ще си хапнеш, нали? Димитър се спира.

– Кое, от жабата ли? Аз не съм протестантин!

– Де, де, хапни си! Как е сладко, да знаеш! На, питай Илия!

Никола пристъпва по-близо и все държи ръцете си отзад.

– Слушай! Не ща! – рязко отговаря Димитър и отстъпва назад.

Никола се хвърля изведнъж върху него, но не успява да го хване и го подгонва. Малък и лек, Димитър скоро взема преднина, но Никола продължава да се носи подир него стремително и тежко, като бомба. Подир тях тича Илия. На едно място Димитър се подхлъзва, фуражката му пада, но той продължава да тича. Скоро те се изгубват между войниците, които, жадни сега за зрелища и смехории, трупат се отвсякъде. Там е голям куп от хора, смях и шум.

След малко тримата се завръщат. Те са зачервени, уморени и тежко дишат. Лицето на Димитра е изкривено от отвращение и болка. Той плюе постоянно и бърше устата си с ръкава на шинела.

– Какво стана? – пита Стоил, който беше следил всичко.

– Глупак! – ядосано говори Никола. – Глупак! Трябва да го завалиш като говедо, та да яде. Ама глътна пак едно парче. А плюе сега! Голубчик, туй е царско ядене...

– Аз не съм цар – говори Димитър и плюе. – Не съм цар, не съм протестантин аз! Ще видиш ти... таквоз, на Буцов!

Стоил ги гледа и добродушно се усмихва. Тия възрастни и зрели мъже ставаха същински деца. У тях вражда и приятелство бързо се редяха едно подир друго, като дъжда и слънцето през март.

Дохожда Ананий и всички без Стоила започват да играят на карти. Играят на много дребни суми, но дълго време в землянката има такъв шум, като че там се делеше голямо наследство. Ананий губи, обвинява Никола в кражба, разсърдва се и най-после си отива. Картите са негови и затова той напуска землянката, надменно важен и неумолим. Никола ядосано гълчи подир него. „Голубчик! – чува се вътре. – Аз за твоите карти пет пари не давам.“ Разговорът постепенно утихва и най-после замлъква съвсем. Не след много време Стоил надникна в землянката: вътре всички спяха.

Денят мина спокойно. Откъм позициите не се чуваха топовни гърмежи. Днес дори и Байчовото куче не се обади. Надвечер, когато слънцето заседна и небетона запад стана цяло червено, към средата на лагера се зачу кавал. Играеха хоро. Там се събираха войници от всички краища. Тогава и земляците бавно и разсеяно се упътиха нататък с наметнати шинели, защото още беше топло. Те искаха само да се поразвлекат и да погледат.

Сред голям кръг от войници свиреха двама души, единият с кавал, другият – с гъдулка. Играеха войници от всички роти и между тях беше

и Ананий. И тук той гледа да се отличи, но все някак не успява. Никола гледа хорото, гледа Анания и презрително се усмихва. По едно време той сваля шинела си, подава го на Илия, намества добре фуражката си и като поема още от мястото си такта, леко и грациозно притичва и се хваща начело на хорото. Неговото появяване изведнъж се забелязва, всички разбират, че настъпва нещо извънредно и интересно. Кръгът се стеснява, войниците се приближават, за да видят по-добре. Никола играе хубаво и леко. Свирачите захващат да обикалят наспоред него, цялото хоро се подчинява на него. Той ту пристъпва точно и отсечено в такта на мелодията, привежда се и гледа надолу, като че следи и отмерва всяка своя стъпка, ту изведнъж се изправя, леко и бързо се понася назад и заедно с него и цялото хоро се люшва като вълна в същата посока. С вирната назад глава, излъчен, Никола гледа отвисоко и гордо, зачервен, здрав, снажен и хубав. Заситни ли на едно място, като държи едната си ръка на кръста, или пък стремително и плавно се понесе напред, като високо размахва фуражката си – всяко негово движение е мъжествено, уверено и сурово грациозно. Ананий се държи още и, както се вижда, не щади силите си.

Стоил, Илия и Димитър следят играта на Никола. В тая минута те се гордеят с него.

– Кой е тоя, дето води хорото? – пита Димитра един непознат войник. Той има големи и увиснали жълти мустаци, пуши с лула, която постоянно тъпче с палеца си, без да я сменя от устата си.

– А, кой е тоя, дето води хорото, брататият? Димитър бави отговора си.

– Наш е... земляк... От Брешлян. Димитър говори въздържано, но все пак в гласа му ясно звучи въпросът: „Какво ще кажеш, а?“

– От Брешлян, казваш? Гледай го ти! А на мен разправяше, че бил казак, Ама играе челякът... Юначага!...

Ананий напруга последните си сили, той играе, вее тъй лудо и под око следи за ефекта. Но никой вече не го гледа, той се пуща, отива настрана и бърше лицето си с червена кърпа. Усмивката изчезва от лицето му, наедно с другите той гледа Никола, но в очите му има страдание и ненавист. И тоя път Ананий е победен.

Хорото става все по-буино и по-голямо. Лицата на всички проясняват, очите блещат, всички се чувствуват близки и сърдечно добри. Никола изпада в някакво вдъхновено и юнашко увлечение, размахва фуражката си и всеки път, когато премине покрай Стоила, високо се провиква:

– Хвани се на хорото, земяк! Не му мисли!...

Той преминава напред, хорото се люшва и Стоил го изгубва от очи. Но през натрупаните войници той вижда войника, който свири на кавал. Лицето на кавалджията е неподвижно и безстрастно, като че мисълта му е някъде далеч. Мелодията бърза, прелива се, вълнува и трогва. И пред очите на Стоила се мярка ту мегданът в Брещлян, зима, хорото до черковните порти, ту поляната извън село, пак хоро, зелена трева и разхвърляни по нея черупки от червени яйца.

Мръква се и небето потъмня и тук – там се появиха звезди. Едвам сега хорото свърши и войниците се разотидоха по земянките.

До късно тая нощ земяците стояха будни в земянката си. Няма свещ, но на огнището гори огън. Цялата вътрешност на земянката е тъмна и само лицата са наполовина ярко осветени, половината в тъмни рязко очертани сенки. Никола е полегнал на ръка, а върху него, също като по-малък брат, е сложил глава Илия. Очите и на двамата са широко разкрити и мечтателни, каквито биват у хора, които доскоро са слушали нещо привлекателно и хубаво. И наистина, Димитър току – що беше свършил една приказка и сега щеше да почва втора. Той е срещу Никола и Илия, а до него, съвсем скрит в сянката, е Стоил. Димитър седи с подбити под себе си нозе и като притваря очи и сбира вежди, продължително смуче цигарата си и нарочно продължава тая пауза, за да се наслади от достигнатия успех и да доведе вниманието до най-голямо напрежение, най-после той изпуска облак тютюнев дим и започва: „Има-ло едно време двама братя: Гудо и Агу – до“...

VI част

Неусетно и незабелязано пролетта стигна пълния си разцвет и зимата се забрави, като отколешен и тежък сън. Поляните около лагера, неприветни и голи доскоро, сега весело се зеленееха, покрити с млада и свежа трева. Откъм северната страна имаше широк хълм. Там минаваше железопътната линия и от двете ѝ страни беше гората. От някое време насам бяха поправили тая линия и докато гората беше безлистна, черна и оредяла, през нея ясно се виждаше всеки трен, който минаваше. Сега идеше същият продължителен шум на колелетата, но тренът вече не се виждаше и само белите кълба от пара чертаеха за минута пътя му из гъстата и къдрава шума. Но имаше едно място, което пролетта като че беше разхубавила с най-щедра и разточителна ръка. Това беше продължението на долината под лагера. Зелената равнина на ливадите беше изпъстрена с хиляди цветя. Имаше ярки макове, раз – лени в широки, сякаш кървави потоци, сини метличини, бели лайкучки и жълти като злато глухари. Върху светлата зеленина тия цветя бяха разхвърляни и размесени, като разноцветните петна на някоя мозайка.

Бяха тия първи пролетни цветя с ведро и синьо небе, с кристален въздух, с меко и нежно слънце, което още не пече, тия дни, които възбуждат, опияняват и пораждат неутолима любов към живота. Но все пак тая пролет беше странна: нямаше птици, полетата бяха безлюдни и пус-ти, без стада и без орачи. Щом времето се поправи, сраженията започнаха отново. Всеки ден почти се чуваха глухи, като че подземни топовни гърмежи. Войната продължаваше и никога тия гърмежи не са звучали тъй зловещо и тъй болезнено жестоко.

по-рано войниците от лагера мислеха, че зимата е, която ги задържа толкова на едно място. И сега, макар че имаха специална задача да охраняват морския бряг, те гледаха на това като на временна и второстепенна работа и чакаха всеки ден да заминат напред. Тая неизвестност ги измъчваше, всеки ден донасяше нови безпокойства и войната като че нямаше да има край. Никола ставаше още по-нервен, лесно се дразнеше, и по-често търпеше наказания от Буцова. Но лошото настроение у него идеше нарядко, като внезапен припадък, и бързо преминаваше. Той, Димитър и Илия прекарваха все пак безгрижно и леко.

Стоил се измени повече. Той стана по-мълчелив, отбягваше другите и се уединяваше. Когато беше свободен от служба, той излизаше от

лагера, лягаше някъде в полето и по цели часове прекарваше сам. Той гледаше зелената долина, гъстата трева на ливадите, по които пробягваха тъмни вълни. В село той имаше една ливада и струваше му се, че вижда нея. Тя е под воденицата, през пролетта реката е многоводна, язът се прелива и пълни цялата ливада. „Трябва да е станала хубава трева – мислеше си той, – гъста и жилава, като тесто. Но нищо, трябва само косата по-често да се точи“...

По стар навик, той продължаваше да прави тия наблюдения, които му помагаша да предсказва какво ще бъде времето. Когато станеше да си ходи, той поглеждаше на запад, за да види не засяда ли слънцето зад облак. Понякога намокряше с езика си единия см пръст и издигаше нагоре ръката си: така кожата ставаше чувствителна, и най-слабият вятър се усещаше като лека и приятна ласка и непогрешимо се познаваше посоката му. И Стоил се радваше, когато се увереше, че духа морският източен вятър. Той е влажен, лек и приятен. От него храните по-бърже растат, изглеждат весели и наситено зелени.

Вечер, когато лагерът утихваше и в землянката всички заспиваха, Стоил дълго още стоеше буден. Струваше му се, че е в къщи, измисляше грижи и безпокойства около кърската работа, кроеше планове, нареждаше слугите, спохождаше и наглеждаше добитъка. Той се вълнуваше и дълго не можеше да заспи. Това се повтаряше всяка вечер и стана за него постоянна и приятна привичка. Когато най-последно, уморен и измъчен, заспиваше, сънят му се изпълняваше със същите картини и на сутринта той със същото вълнение се мъчеше да възстанови сънищата си с най-малките им подробности. Сега той често пишеше в къщи. Пишеше дълги, безкрайни писма. Даваше най-подробни нареждания и съвети, кое как да се прави. Той знаеше, че всичко това е известно и ще се направи най-добре и безпогрешно, но като даваше тия наставления, той като че и сам участвуваше в труда и изпитваше насладата от него.

В селата, освен общия и известен на всички календар, има и друг, самобитен и оригинален. Годината, според тоя календар, се дели на два големи периода от време. Дните на единия започват да се броят от Димитровден, а на другия – от Гергьовден. Оран, сеитба, жътва, кога почват и кога се свършват, хиляди правила, наставления и вярвания – имат мястото си в тоя календар. Една радост беше за Стоила всеки ден да си припомня кое число е от Димитровден и каква работа съответствува на него.

– Сряда... Сто и седем – казваше той. – Днес е Свети Влас. Който има волове и добитък, не трябва да работи.

Или по-късно:

– Сто и двайсет и три... Четвъртък. Как минават дните! Сто и двайсет и три! Хаджи Павел казваше: „Сто и двайсет и три – прекръсти се и ори.“

Това се повтаряше в различни форми всеки ден и Никола захвана да се дразни и надсмива.

– Голубчик! – говори той на Стоила. – Смешен ставаш! Сто и двайсет и три, сто и двайсет и шест. Хиляда, две хиляди! Хаджи Павел казал тъй, хаджи Павел онъй. Добре бе, приятелю, ама турчинът друго казва...

Стоил отслабна, очите му дълбоко хлътнаха. Но едновременно с това той ставаше по-гърпелив, благ и набожен. Той знаеше наизуст много тропари, ирмоси и катавасии. Когато оставаше сам в землянката или около лагера в полето, той си пееше тия песни с благоговейно умиление, което го просълзяваше. Всяка сутрин, когато войниците измиваха набързо лицата си, обръщаха се на изток, снемаха фуражките си и се прекръстваха. Стоил изпълняваше този обред някак по-ревностно и с голямо смирение. Гологлав, висок и едър, топ заставаше обърнат на изток, прекръстваше се няколко пъти и, по навика си, като задържаше едната си ръкана гърдите, оставаше неподвижен и унесен, като че шепнеше някаква молитва. Пред него, ниско над зеленото поле, се издигаше слънцето, голямо и червено.

VII част

Един неделен ден на гости на Стоила беше дошел Делчо. Той е същият тоя млад артилерист, който твърде често през походите се появяваше на бял и хубав кон при седма рота и доверчиво питаше войниците за чича си, без да се досети, че не всеки можеше да знае, че чичо му – това е високият ефрейтор. Тъй беше отначало. Войниците гледаха тогава на Делча равнодушно, дори враждебно, както всички уморени пехотинци гледат на всеки конник. Едни само го изглеждаха, без да му отговорят, а други злъчно се шегуваха, като казваха, че тоя чичо трябва да е с бялата аба Тодор. Но отпосле те свикнаха, младият момък им хареса, всички се запознаха и сприятелиха с него и роднинството му към Стоила като че се разшири и стана общо към цялата рота. „Наш Делчо иде!“ – говореха войниците добродушно и радостно, щом забележеха, че Делчо се задава отнякъде на белия си кон.

Делчо не беше дохождал скоро и Стоил много се зарадва, разчувствува се почти до сълзи и първата мисъл, която се яви и не напусна съзнанието му, беше, че сега поне има близък човек, на когото всичко може да каже. Какво и как щеше да разказва, той още не знаеше, но всичката готовност за това се виждаше в погледа му, във всичките му – обръщения. Напоследък той много се измъчи. Всяко голямо страдание поражда и голяма любов и Стоил се отнасяше сега към Делча прекалено внимателно, нежно и дори галено. Какъвто си беше голям, недосялан и тромав, той и това вършеше тъй непохватно и смешно, че младият момък се конфузеше и червеше.

Идването на Делча зарадва всички земляци. Делчо е здрав, млад и много хубав момък. Той е от тия войници, които войната завари в казармата и които на походите и на сраженията гледаха като на продължение от маневрите и ученията на плаца. Делчо не се оплаква, че войната много се е продължила, и към всички слухове за мира се отнася най-равнодушно, като помни само датата, когато подлежат на уволнение. Той разказва повече за интимния и домашен живот на батареята, отколкото за село, говори за командира си, за всевъзможни приключения и случки в походите и сраженията. Но най-много говори за своя кон. Наскоро те имали поход. Пътища лоши, сняг, студ, навсякъде изгорени и напуснати села, не се намира какъвто и да е фураж. Конете по цели дни гладували. И с истинска скръб Делчо разказва как конят му биел с крак земята,

разравял снега, за да търси трева, как гризъл кората на фиданките или дори сухи греди. „Сърцето ми се къса – разказва той, – аз сам не ям, давам му сухаря си. И той ме гледа, ама как ме гледа, като човек! Сякаш ще продума“...

Делчо свършва разказа си, изведнъж се смуцава, черви се и навежда очи: едвам сега той забелязва колко много е заинтересувал и увлякъл слушателите си. Със същинско детско любопитство земляците се заглеждат в униформата му, особено в това, което за тях е чуждо и оригинално: артилерийската емблема върху медните копчета, тежкия парабел, темляка на саблята, шпорите. Делчо е поласкан и съобщава, че от някое време той е началник на оръдие и в колоната язди най-напред. Една сутна и приятна мисъл се спира в съзнанието на земляците и тайно ги ласкае: тоя хубав и стегнат артилерист е техен земляк, и той е от Брешлян. Никола открито и шумно изказва възхищението си. Той обича храбрите хора, радва се сърдечно и потупва Делча по рамото.

– Браво, земляк! – говори той. – Маладец! Славна артилерия! Обичам, братко, туй. И аз за топчия съм роден, ама на...

Наедно с Делча, земляците се разходиха из лагера. Както всякога, войниците от седма рота радостно посрещат Делча и се здрависват с него. Ходиха и при Дканий. Но той, кой знае защо, се показва студен, въздържан и подозрителен. Това изглежда още по-странно, толкоз повече, че дори Буцов снизходително и милостиво замени няколко думи с Делча.

Те ходиха пак заедно да се хранят и след това се прибраха в землянката. Разговорът е все още жив, възбуден, с внезапни скокове минава от тема на тема, но постоянно се върти все около село. Те си спомнят много работи за Брешлян и сега, когато Делчо е между тях, всички тия спомени неволно се свързват с него. Никола се развеселява и почва да се шегува. Делчо е сгоден за Неша, твърде известно и палаво, но хубаво момиче. Никола се опитва да подразни Делча, но не с лошо намерение: сега е твърде много разположен към него.

– Знаеш ли, Делчо – говори той. – Нако, поповият син, бил в Брешлян. Ранен бил и се върнал.

– Е, че що от туй? – пита Делчо спокойно, макар и да разбира какъде отива работата.

– Какво ли? Да не чуем, че Неша пак се годява за него?

– А – а, виж, това няма да бъде. То веднъж става.

– Остави се, Делчо – говори Никола, като се мъчи да бъде сериозен и убедителен. – Момче, ти не знаеш хората! Като влязат по дирите на

някаго – подлудяват го. Днес Неша не го иска – утре я придумали!

– А че и попадията... таквоз, каквото е – обажда се предпазливо Димитър, не съвсем уверен ще позволи ли Никола, или не. – Попадията... таквоз, и магия знае.

– Право каза Митко – говори Никола, – попадията и магия знае.

– Нейната магия няма да хване Неша – обажда се покровителствено Стоил. – Неша не се лъже лесчо. Ти знаеш ли я каква е?

– Знам... знам я аз нея!

Никола се заглежда за минута пред себе си, после отведнъж се размива.

– Хе! – говори той възторжено. – Неша е по-голяма вещица и от попадията! Искаха да я годяват за Нака; чу се, че искала да се дави, че баща ѝ я стигнал до яза. Вятър! Вятър! Тя ли ще се удави! Ама хубаво ги изигра – уплаши стария и той се остави.

– Е, виждаш ли? Неша пак ще си вземе когото иска.

И Стоил спира очи на Делча и слага голямата си и тежка ръка върху рамото му. През всичкото тона време Илия мълчи. Той е полегнал на едната си ръка, крие се зад Никола и гледа в земята. В село той беше един от пропадналите съперници на Делча. Никола знае много работи, поглежда го от време на време, колкото да го сплаши, но не издава нищо. Все пак Илия се чувства неловко. Никола разбира това и за да го спаси, опитва се да даде друга насока на разговора.

– Знам я аз нея, Неша – започва той, – знам я! Че всеки ден съм бил на воденицата. Една крачка е от гората!

Той поклаща глава, чуди се нещо, цъка с езика си и се усмихва.

– Дявол момиче! – продължава той. – Остави, че и мене лъжеше. Отивам, знаеш, някоя вечер; тя такава засмяна, чевръста и шета. Лицето ѝ бяло, бяло, а очите ѝ като сливи. „О, добре дошел, бай Никола! Седни, бай Никола!“ Сядам аз и поприказваме със стария. Ставам да си ходя. Не, не бива, та не бива! Стой, казва тя, Неша, ще направя кафе, има и ракия. И се смее. Сядам аз, седя час, два, че и три. Где ще усетиш как върви времето, когато ти е добре! Връщам се най-сетне в гората и що да видиш: на гнезда, на гнезда изсечено, най-хубавите издънки, гледал съм ги и съм ги пазил като деца. Изсякъл ги човекът без сърце, като че заклал хора. Иди, че го гони! Ах, Нешо, Пешо – думам си. – С татул ме поиш ти, момиче, с татул!

– Е, че какво е крива Неша? – пита Делчо.

– Какво ли? Разбрах аз всичко, само късно. Този черният дявол, Ананий... нали са роднина? Надумват се двамата – тя да ме залисва във

воденицата, а тон да краде дърва.

Тая история е известна и Никола много пъти я е разказвал. Но все пак тя развеселява и размива всички. Илия се изправя, не се крие повече и от всички най-много се смее.

– Ами ракията биваше ли я? – пита той. – С татул, а?

Дори и Димитър, ако и предпазливо, и той се шегува с Никола, който сам беше се поставил в смешно и глупаво положение, но поласкан от ефекта на разказа си, търпеше закачките.

Но шегите и смехът скоро престават; лицата още са усмихнати, но всички мълчат и унесено гледат пред себе си. Така минават две, три и повече минути, най-после Никола изведнъж се сепва, изправя се и насмешливо гледа другите.

– Ехе! – говори той – какво се умислихте... Всички сте в Брешлян сега, зная. Голубчик! – обръща се той към Делча – и ти си там!

Делчо подига очи, гледа Никола и смутено и виновно се усмихва.

– Ах, сиромаха! – говори Никола – в очите му я виждам, Неша. Цяла – целеничка Неша е в очите му! Ах, сиромаха!

– А ти защо си оставил такваз брада? – пита Делчо съвсем не на място, смутен и объркан още повече.

– А, то е друга работа. Защо ли? На страх врагам, голубчик, на страх врагам! Вашта е лесна: скрий се зад баира и гърми отдалеч – я видиптурчин, я – не. Нашто е друго: ей тъй, гърди с гърди! Ако не се облешиш и не си страшен, турчинът лесно ще ти види работата. Тъй. А сега да излезем...

– Къде? – пита Стоил.

– Вън. Горе, до окопите да идем. Слушайте! Много лае днес Байчовото куче. Ще има нещо! Той погледна пак Делчо и се усмихна.

– Тъй, голубчик! Гърди с гърди...

Никола излиза навън. След него стават Димитър и Илия. Димитър се спира до вратата и се обръща. Отдавна той се готви да каже нещо.

– Никола право казва – почва той, – таквоз, при Кайпа като касапи се мушкахме. Дето се казва, таквоз, за косите се заловихме...

Вън гръмва висок смях.

– Та там оскубаха косата, на Митка я! – обажда се Никола и гърлесто се смее.

Те се отдалечават, през тънкия смях на Илия дочува се силният и тежък бас на Никола.

– Голубчик! – вика той. – Митко! Ела с нас де! Стига си лъгал!

Димитър слуша, гледа земята, обиден и засрамен. Безбройните

бръчки на лицето му чертаят болезнено и искрено страдание, цялата му фигура като че още повече се смалява, безпомощна и жалка. Това е един от тия редки случаи, когато Димитър се чувствава унизен и измъчен до болка от закачките на Никола. Той стои на вратата на землянката, колебае се и не знае Да върви ли, или да остане.

– Иди с тях – говори кротко и съчувствено Стоил. – Иди. И ние ще додем подир малко с Делча.

Димитър излиза. Делчо не забелязва нищо от това и продължава да мълчи.

– Ти да не вярваш на Никола – говори Стоил, – остави го, той си е такъв!

– Че кой му вярва! Аз сам си знам.

– Имаш ли писмо?

– Имам. А, чакай, щях да забравя – говори Делчо. – Гледай, щях да забравя – повтаря той и търси из всичките джебове.

– Има ли за Неша? – пита Стоил.

– Има и за нея. Не, няма го! – казва Делчо и престава да търси. – Изгубил съм го или е в палатката. Ама аз помня. Добре били всички, и стрина, и децата. Нивата р гората до колибата я засели с жито. Още... Какво имаше още? А – а – а! – изведнъж се досеща Делчо и се усмихва – и малкият проговорил вече. Христо де, приказвал вече.

– Гледай го ти! – изненадва се Стоил. – Приказвал! Ама че той трябва да има година вече. Какъв ли е смешен!

Христо е най-малкото дете на Стоила. Той като че вижда тоя хлапак, смее се, но очите му овлажняват и блещят.

– Ти пишеш ли им? – пита Делчо.

– Пиша. Много често пиша. Ама ако речеш да пишеш – поздравя ги. И Неша поздравя. Пиши, че си дохаждал тук. Хм... приказвал – говори като на себе си Стоил и се усмихва.

– Кой знай, я пиша – я не. Нали щяло да има мир? Може скоро да си ходим. Делчо помълча и прибави:

– На мене ми е все едно. И тук служба, и там служба. И да си идем, нас няма да ни уволнят. И тук ми е добре.

Досега Стоил беше чакал удобно време, за да може да поговори на Делча нещо повече за себе си. Искаше доверчиво и открито да му разкаже колко много се измъчва от някое време. Откато се запролети, той няма ни минута спокойствие, нещо го вика и тегли към село, той сякаш не е в себе си и често пъти, като се погледне в тия войнишки дрехи, не може да се познае.

А войната продължава и като че няма да има кран, Но Стоил не искаше да осъжда когото и да е. Щом това е тъй, значи, необходимо е и друго средство няма. Трябва добросъвестно и честно да се служи. И сега, като слушаше Делча, той мислеше и се радваше за тия млади хора, които могат да служат именно тъй и са били добри и чисти. Стоил реши да не говори, да не хвърли и най-малката сянка в душата на тоя момък и да скрие страданието само за себе ей.

– Какво каза, Делчо? – попита той някак сърдечно весело. – Каза нещо ти, аз не чух.

– Може да си ходим, казах.

– Да си ходим? Дано, дано... Стоил се замисли и поклати глава.

– Не знам, Делчо – бавно говори той, – таз година ни орахме, ни сяхме. Не знам, божа воля е. Може той друго да иска и друго да е наредил. Негова воля е...

Повече от това Стоил нищо не каза.

VIII част

Те излязоха от землянката и намериха Никола, Димитра и Илия насядали на поляната, близо до окопите, които служеха като ходове за съобщения към люнета. Самото укрепление беше наблизко и те биха се изкачили там, ако не беше забранено. Вън от лагера, в тая посока, най-много до тия окопи можеше да се ходи.

Времето беше хубаво. Настъпваха първите, почти летни горещини, войниците бягаха на сянка в землянките. Тук – там се виждат само някои, които се движат лениво и бавно, разпуснати от жегата. Наоколо полето е още свежо и сочно, тъмнозелено, почти черно там, гдето падат сенките на облаците, и яркосветло на сгрените от слънцето места. Долината под лагера е все още тъй хубава, още са много и големи ярките петна на цветята. Там сякаш е разстлан светлозелен копринен плат, фантастично и пъстро бродирай.

Земляците си приказват сега тихо. Подир смеха и безгрижието изведнъж настъпи това униние, което идеше рядко, но затова пък биваше болезнено и тежко. Те говорят за теглата и лишенията, които са прекарвали, за лошите слухове, които идат от селата, за писмата, които се губят, за вечните лъжи около мира. Повечето мълчат или рядко се обаждат, унесени и мрачно замислени. Говори сега само Никола. От минута на минута той става по-възбуден, ядосва се, изпада в пресилено и несправедливо незадоволство и във всичко започва да вижда само черната страна. Постепенно той попада на своята тема: говори само за разправилите си с Буцова.

По едно време към тях се зададе подпоручик Варенов. Той идеше откъм морето и, както се виждаше, наблюдавал е нещо, защото на гърдите му висеше открит бинокъл. Варенов е още доста далеч, върви леко и пъргаво, като при всяка крачка шибя с камшик по десния си чизъм. Но той намалява крачките си, изважда някаква хартия, навярно писмо, поспира се, чете и се усмихва. Той още повече се усмихва, когато, като оставя писмото, дълго се вира в друго нещо, което много прилича на малка фотография. После той скрива всичко това и все със същата щастлива усмивка на лицето си тръгва пак чевърсто и плющи ритмично с камшика.

Варенов е млад момък, почти момче, с хубаво, голобрадо и чисто лице. Косата му, отдавна нестригана, се подава изпод фуражката му,

дълга, гъсто напльстена, черна и лъскава. Той има светли, усмихнати очи и дълги гъсти ресници, като на момиче. От цялото му същество лъха жизнерадост и безгрижие и, както всички млади и здрави хора, той изглежда безпричинно щастлив и весел. Той е вече наблизил.

– Кой е тоя? – пита Делчо.

– А, ротният иде! – каза Стоил, като съглежда Варенова. – Подпоручикът е.

– Какъв е... Много млад!

– Млад е, но си е добър.

Стоил навярно си спомня нещо и се усмихва.

– Никола – говори той, – помниш ли в онова село, как се казваше... дето беше излъгал хазайката за подпоручика. Иде при мене жената и ме пита: „Истина ли, казва, вашият капитан бил момиче?“ Излъгал я Никола и тя повярвала жената!

Варенов е само на няколко крачки. Войниците се изправят.

– Какво правите? – говори той и се спира. – Приказвате си, нали?

– Приказваме си, господин подпоручик – отговори за всички Никола.

– Добре, добре! А тоя кой е? Артилерист, нали? Делчо казва от кой е полк, защо е дошъл и где е техният лагер.

– Добре, добре! Стоил ти е чичо, знай. Аз и друг път съм те виждал.

Варенов нарочно се мъчи да говори неестествено тежко и басово, види се, за да скрие някак, че е много млад. Той съглежда Димитра и се усмихва.

– Димитре, как си?

– А – а – арно съм, господин подпоручик! Имам си тю – тюнец, имам си и малко парици...

Димитър изпява своя речитатив и свит като дъга, гледа подпоручика и плахо примигва, но бръчките чертаят на лицето му някаква широка, добродушна и малко дяволита усмивка. Той като че иска да каже на подпоручика, че е и здрав, и добре, малко смешен и, както всички са уверени, може би и малко глупав. Той най-после може да бъде и всичко, което подпоручикът желае. Илия се крие зад Никола и с мъка задържа смеха си.

– Стоил Първанов! – обръща се Варенов към Стоила – нещо си се развалил. Да не си болен?

– Не съм болен, господин подпоручик, ами...

– Ами що? Или ще кажеш, много стана. Омръзна ви вече, нали?

Варенов се обръща да продължи пътя си, но пак се спира.

– Много стана, право е – говори той. – Много стана, но трябва да се потърпи. Скоро всичко ще се свърши и ние по живо, по здраво ще се върнем. Да, честна дума.

Стоил мълчи, като че не знае и не намира какво да отговори. Погледът му бавно преминава към полето. В тая минута, обляно от слънцето, то блещи, зелено, свежо и хубаво, обилно и щедро накърмено от плодоносните недра на земята. От него иде девствената красота на здрава и силна девойка, която чувствава вече тревожните тръпки на близко материнство.

Стоил гледа полето и бави отговора си.

– Няма какво да се мисли – казва Варенов. – Трябва да се потърпи още малко.

– Та ний търпим – бавно заговорва Стоил. – Ний търпим, господин подпоручик, ами тя не чака... тя, земята. Виж я на – тя приказва!...

Както е застанал мирно по войнишки, Стоил прави въздържан и кратък жест с ръка и посочва към насипа на окопа. Върху черната и сбита пръст, която сами неотдавна бяха изкопали и нахвърляли, имаше зелена трева и тук – таме из нея дребни и жълти цветя. Варенов проследява погледа му и сам се заглежда в тях. Лицето му става сериозно и замислено. Една минута всички мълчат.

– Да – говори Варенов, ниско, като за себе си. – Да, тя приказва... земята приказва!...

Но изведнъж той се сепва, подига очи, усмихва се, лицето му прояснява и добива пак предишното си весело и безгрижно изражение.

– Кураж, момчета! – говори той. – Скоро ще се свърши всичко. Аз ви казвам това. Честна дума.

Варенов се обръща и със същата лека и плавна походка тръгва към лагера, като все шиба с камшика по чизъма си.

– Браво, голубчик! – говори Никола, когато бяха сами вече. – Браво! Хубаво го каза. Земята приказва! Та тъй си е. Ей тъй трябва да се отговаря, направо – баста!

Никой не му отговори. Всички се заглеждат на изток и се вслушват. Още от тая сутрин откъм позициите се чуваха топовни гърмежи, но сега още повече зачестиха. Като че далеч зад хоризонта невидима буря страховито и тежко идеше, местеше се и се приближаваше все по-близо и по-близо.

Изведнъж в лагера се подигна голяма глъчка, войници бързо се прибираха от всички посоки, влизаха и излизаха от землянките, конници препускаха към селото, копярите прибираха конете от ливадата. Към

окопите тичаше войник, спря се, замах с ръка и завика:

– Хей, тука! Тръгваме! Тръгваме!

Това е Ананий. Макар да отказа да излезе с тях, той, като всеки ревновец, ги е следил и знае где са. Когато Ананий се обърна и тръгна назад, на гърба му блесна медната тръба. Както е стегнат сега, с раницата, с пушката и с тръбата си, изведнъж и болезнено ясно събужда неотдавнашното минало: походи, сражения, опасности и тегла. На земляците се струва, че тук, в лагера, са само от вчера.

– Туйто! Свърши се царството! – говори Никола и се мъчи да бъде весел.

Те станаха и бързо се упътиха към лагера. Делчо се затече към село да вземе коня си. Той щеше веднага да замине.

Лагерът беше обзет сега от трескава суета и шум. От землянките войниците вземаха само това, което можеше да се носи: въжета, платнища, стойки. Всичко друго, необходимо и ценно преди малко, сега безжалостно се разхвърляше. Дъски, всевъзможни съдове, лампи, разноцветни дрипи, скъсани обувки – всичко това на всяка крачка се валя из земята. Войниците са възбудени, приказливи и весели. Но това е болезнено и нервно състояние, което под шегите и смеха крие голямо безпокойство. Между войниците ходи Буцов, стегнат, намръщен и важен. Ротата е вече готова: кухните и патронните сандъци са натоварени на конете, войниците са стегнати. Наблизо Варенов говореше с други офицери.

Делчо се появи на коня си, спря се и леко скочи. Земляците се отделят и отиват при него. Стоил се поотделя настрана с Делча и ниско му говори нещо. Другите се заплесват и разглеждат коня. Това е великолепно, силно и красиво животно: едър и строен, бял, като пряспа сняг, с трепетни и нервни членове, с живи и светли очи – тия големи и черни очи у хубавите коне, а които сякаш живее благородната скръб и скритият копнеж на пленник. Конят е нетърпелив, върти се, цвили и рие с крак земята.

– Ех, че кон! – говори Никола и посяга да го помилва. – Рита ли, Делчо?

– Не, не бой се.

– Ех, че кон! Делчо, как му е името? Делчо, записай в разговора си със Стоила, не отговаря.

– Какво име ще има – обажда се Димитър. – Името му – кон...

– Не, има – казва Делчо и се усмихва. – Име има. Кардам се казва.

– Как, как се казва? – пита Никола. – Кардам.

– Карр – дам. Не е християнско име. Ама хубав е той, тоя Карр –

дам! На мене да е! Аз, голубчик, за топ – чия съм роден. Да му се метна аз, че да гледаш – вятър, вятър!

Стоил се сбогува с Делча, развълнуван и с овлажнели очи. Делчо, също смутен, повежда коня си и подава ръка поред на земляците.

– Сбогом, земляк! – възторжено вика Никола и силно друса ръката на Делча. – Хубаво конче си имаш. Сбогом. Хайде дано да се видим пак!

Делчо се мята леко на коня, прави малък кръг, поздравява още веднъж с ръка, усмихва се и бързо препусва. Той стои тъй здраво и стегнато, конят тъй припряно и буйно, но и послушно тича под него, че и човекът, и конят изглеждат като едно същество, красиво, силно и бързо.

Полкът беше тръгнал и главата на колоната беше далеч в полето. Иде ред на седма рота, войниците стават и тръгват. Отначало има разговори, движението е безпоредъчно, ту се засилва и ротата тъй се разтяга, че ония, които са назад, трябва да тичат, ту пък неочаквано спира и всички се трупат накуп. Но те скоро излизат на полето и тръгват свободно. Пред тях стои дълъг път, сключени хоризонти и това тъй напомня и се губи в миналото, щото на войниците се струва, че отдавна, много отдавна все тъй пътуват. Под товара на раниците си, всеки върви като че отделно за себе си. Разговорите престават. Непрекъснато се чуват топвните гърмежи, зловещо и страшно. От време на време Стоил се обръща назад. Делчо не се вижда вече. За последен път той го видя горе на хълма: бързо и плавно, като голяма бяла птица, той се стрелна с коня си в гората и се изгуби.

IX част

Разсъмваше се. Небето на изток все повече и повече побеляваше, тъмнината незабелязано се топеше, хоризонтът се разшири и избяга наддалеч. Едвам сега войниците можаха да се видят едни с други и да разберат где са. Те бяха пътували цяла нощ. Не знаеха где отиват, но топовните гърмежи пред тях ставаха по-ясни и по-близки, срещаша големи кервани кола, в които лежаха ранени, с мрачни и окървавени лица. Край пътищата стояха запрегнати обози, артилерийски предници летяха напред с муниции, отиваха и се връщаха ординарци на запотени коне. И в цялата тая трескава бъркотия имаше една мъчителна и скрита тревога, като тежката задуха пред буря. Войниците чувствуваха, че става нещо не съвсем добро и че трябва да се бърза.

Тук те са от един – два часа. Раздадох сухар, а след това и патрони. Войниците пълнеха паласките си, като разкъсваха патронните кутии. Поляната около тях цяла се покри с жълти картонени парчета.

Димитър и Илия са към края на ротата. В слабата още дрезгавина лицата им изглеждат изпити и пръстеножълти. Илия е уморен, но някак апатично спокоен, седнал е и гризе сухар. Димитър изважда от раницата си една долна риза, оглежда я и след това започва да я раздира на парчета. Тоя шум събужда Никола. Той беше задрямал наблизко, става и търка очите си с ръка.

– Какво правиш? – говори той несвързано, като пиян. – Чакай, защо я късаш! Уплаши ме – също като картечница. Защо я късаш, здрава риза!

– Кой ти гледа ризата сега... нека си имам аз таквоз... То не се знае...

Никола се оглежда наоколо. Едни от войниците са насядали, други са прави, стегнати, с пушки в ръце, На няколко места и други войници, също като Димитра, разкъсват ризи. Лицата на всички са съсредоточени, очите широко разкрити и плахи, движенията са нервни, разговорите – отривисти и тихи. Никола гледа и поляната, посипана с жълтите картонени парчета. Едвам сега той като че дохожда на себе си.

– А! ти превръзки готвиш! – говори той. – Как съм задрямал. Значи, ще има тупаница, а? Как сладко съм задрямал!...

Димитър скрива готовите превръзки из джобовете си. Остатъка от ризата той предлага на Никола и Илия. Никола се мръщи сърдито и

отказва.

– Не ща! – говори той с едва уловимо вълнение в гласа ся. – Не ща! Махни тези парцали да не ги гледам! Ти мислиш, че първият куршум мене ще удари. Тъй ли? Гледай какво добро ми мислел, челикът.

– Не, таквоз... аз не мисля – оправдава се Димитър. – Ти вземи! То не се знае – може да потрябва.

Развиделява се добре. Съвсем ясно пред тях се очертава голям и висок хълм. В полите се вижда рядка гора, а нагоре по склоновете между зелената трева се трупат грамади от скали. Оттам изведнъж се раздават редки изстрели, тия първи изстрели, които най-много поразяват и събуждат парливи и тъпи болезки, като от някоя рана. Войниците остават външно спокойни. Но ония, които бяха седнали, стават. Всички се вслушват в изстрелите и мълчеливо се поглеждат. „Хайде! Почва се!“ – говори някой нарочно нехайно и бодро.

Пред ротата излиза отнякъде Варенов. Той е наметнат с черна мушама и може би от това лицето му изглежда бледно и прозрачно чисто. Близко до него върви Ананий, а с него още четирма войници с преметнати на ремък пушки. Това са ординарците за донесения, по един за всеки взвод. Между тях е и Стоил. Още тази нощ го повикаха при ротния командир и оттогава не се запряха ни минута. Той ходи напред, връща се и пак отива. Но той сякаш не чувства умора, спокоен, увлечен и погълнат само от работата, която върши. Стоил съглежда земляците и дохожда при тях.

– Има ли нещо? – ниско го пита Никола.

– Нищо няма. Сега ще тръгваме. Нашите са горе. Стоил прибира сухарите и патроните, които Димитър е получил за него. Той не се отказва – взема и няколко превръзки от ризата на Димитра.

– Фелдфебел! – вика Варенов.

– Фелдфебела! Фелдфебела при ротния! Предавай! Едни след други услужливо се подемат тия викове и като ехо се отдалечават към края на ротата, най-послед, далеч някъде, стреснато се обажда Буцов, тича пред войниците и застава при подпоручика. Варенов ниско му говори нещо настрана.

Ротата тръгва. Вдясно и в една посока с тях се движат и други роти и някаква върволица от войници и натоварени коне. Това е картечна рота. Войниците вървят направо, без път, не знаят где отиват и какво има да се случи след малко, но промяната на мястото и движението донасят все пак едно облекчение, започват се разговори и закачки, някой се подхлъзва, пада и около него се подига голям смях. Те стигат до хълма и

започват да се изкачват нагоре по стръмнината. Между шубраците тревата е гъста и мокра и разгазвана за първи път от толкова хора, изпуска силен дъх на билки. На самия край на редкия храсталак те спират. Възховете се разделят и залягат поотделно. Земляците си избират място до една цъфнала шипка и лягат в тревата. Под самите им лица има мак, бяла лайкучка и равнец.

Наред с тях се спират и другите роти. Отгоре, откъм позицията, слиза дванайсета рота със знамето. Ротата се повръща, спира се, войниците се разделят и се изгубват между шубраците и в гънките на земята. Там сега се вижда само знамето, обвито в черна мушам и изправено нагоре. Щом знамето е с тях, войниците разбират, че са оставени в резерв. Никола се развеселява и започва да прави цигара, Той пуши и весело говори на Димитра:

– Голубчик! Наживяхме се барем по хайдушки! На тая трева едно печено агне да има и черно вино! Слава богу, добре сме си ний тука...

– Добро... Остави ти туй добро!... Доброто беше там, в Ашака...

Димитър се забърква и не може да произнесе името на селото, где-то беше лагерът им. Но сам доволен твърде много, разглезено се сърди и с пискливия си и тънък гласец къльне също като жена:

– Да се провали! Да го вземе мътната! Село ли е, име ли е! Два месеца, таквоз, живяхме и не може да се запомни...

– Името лошо, ама селото беше добро – казва Илия. – Де да си бяхме пак там!

Неочаквано високо над тях продължително и остро шуми нещо, като че минава голяма и тежка птица. Войниците се оглеждат и чакат. Надалеч, на около стотина крачки зад тях, се издига облак от черна пръст. Чува се гърмеж – граната. Това е твърде обикновено нещо, а щом е тъй далеч, безвредно е и дори забавлява.

– Изпи си кафето агата и добрутро ни казва! – говори Никола.

Но вдясно боят беше започнал вече. Там ниско и открито се простираха широки хълмове. Далеч някъде, ниско над земята, се явяват малки и кръгли бели облачета. Гърмежи идат оттам, но много по-късно. Това са шрапнели. Нови бели облачета, по няколко наведнъж, като китки, се появяват вместо изчезналите, Едвам сега там се забелязват черни правилни квадрати, които приличат на разорани ниви. Но това са колони от войници и тия черни карета тежко и бавно пълзят из полето, като някакви големи насекоми. Нова редица от шрапнели увисва точно над тях. Изведнъж правилните и сбити квадрати оживяват, разбъркват се, разнизват се като разкъсани броници и пространството около тях се

осейва с отделни хора. Те се лутат насам – нататък, събират се в куп, движат се пак напред, зачерняват се върху някакъв сипеи и бързо се спущат и изчезват в дълбок, обрасъл с гора дол. Ни един човек не се вижда повече там. Но ниско над черната гора се нижат пак едно до друго белите облачета. Като че това не са шрапнели, изригнати из гърлата на далечни оръдия, а безопасни и малки огньовете, които избухваха и угасваха по разни места из гората.

Никола, Димитър и Илия гледат внимателно и напрегнато на тази страна и се мъчат да намерят войниците, които бяха изгубили из очи.

– В гората влязоха – говори Никола. – Нищо не се вижда.

Димитър дълго време се вира и търси с очи.

– Ей ги! Ей ги! – вика той. – У, колко много! Из гористия дол, незабелязано кога, бяха излезли гъсти и дълги вериги. Извити като дъгата на лък, те се очертават нашироко и стегнато вървят напред. Сега белите облачета на шрапнелите се явяват ту пред, ту зад веригите. Разстоянието до тях е твърде голямо и не може да се видят лицата на тия хора, чертите, изражението им. Под високото небе те изглеждат много малки, еднакви една на друга черни фигури и ясно се вижда само как, приведени и като че загледани в земята, бавно и широко крачат напред. От тях иде странното и единствено впечатление, че те не обръщат внимание на хилядите шрапнели, не ги плаши бясната и свирепа стихия, която се подига и иде срещу тях. Те сякаш имат само една, спокойна и дори флегматична грижа да вървят.

Никола наблюдава движението на веригите и изпада в истински възторг.

– Господи! – говори той – какви момчета! Маладци! Вървят си, вървят си тъй...

Не минава много време и веригите се скриват – билото на хълма пречеше да се виждат. Но веднага боят достига невъобразимо ожесточение и сила. Пушки, картечници, топове – всичко се слива в едно, ечи, раздрусва земята – бесният рев на ураган, който люшка и чупи вековен някой лес. Всичко това надминава всяко понятие за човешка сила. Това е нова и непокорна стихия, свирепа, разюздана и хищна, еднакво опасна за свои и за чужди. Земяците стоят като вцепенени, лицата им са изопнати и бледни, очите блуждаят.

Внезапно гърмежите престават изведнъж, като че по даден знак. Една от тия странни и неочаквани паузи, каквито често настъпват в сраженията. Така понякога затихва за малко и най-свирепата буря и умерената стихия сякаш поема дъха си. Настъпва напрегната тишина. Сега

дълбоко се врязват и завинаги остават в съзнанието впечатления, които друг път минават незабелязани: някоя пчела, която бръмчи над розовите цветове на шипката, тихият шум на тревата, разлюляна едвам от вятъра. Тая болезнена тишина трае минута, две. И ето далеч някъде, глухо и задавено, като че изпод земята, но все пак ясно, зачува се ура. Три пъти повторено ура. Тръпки минават по снагата на войниците, нещо души гърдите, очите се премрежват и овлажняват. Там свирят „Шуми Марица“.

Веднага след тая къса пауза боят пак започва, по-страховито и по-зловещо.

Някъде имаше пожар – гореше навярно някое село. Синкавият дим се разстилаше ниско над полето, през което по-рано бяха преминали веригите. От някое време насам Димитър гледаше нататък.

– Никола! – говори ниско и плахо той. – Никола, я виж! Туй що е бе, таквоз, какви са тия хора?

Димитър показа с ръка. Из синкавия дим, който като полупрозрачна мъгла стои над полето, виждат се черните силуети на хора. Те са много, разпръснати по един или на малки групи, вървят по различни пътища, но всички се връщат назад. Те вървят много бавно, почти стоят на едно място, приведени, някак странно изкривени, колебливи и безпомощни – по-скоро призраци, отколкото хора.

Никола гледа учуден и смаян, без да може да разбере какво е това.

– А! Ранени са! Ранени! – говори ниско той. – Отиват назад. Ах, си-ромасите, как се влачат!...

Близко до тях е застанал Буцов и също наблюдава. В тая минута, далеч до самата черта на хоризонта, се показва някаква верига. Черните фигури са приведени в обратна посока и цялата линия, подобно на вълна, огъва се и се полюшва назад. Над тях един след други се разпукуват шрапнели, някакъв огнен вихър, които безпомощно ги шиба и гони пред себе си. И от тия черни човешки фигури, тъй бавни и малки под запаленото небе, иде сега горестното и тъмно страдание на една гибел.

– Лошо! – говори Буцов. – Туй са наши – отстъпват! Лошо. Работата май зле отива!

– Буцов! – извика сепнато някой отзад. Зад тях стоеше Варенов. Никой не беше видял кога беше дошел. Навярно той е чул думите на Буцов и затова го гледаше със светнали очи, ядосан и строг. Само със знак на ръката си той го вика при себе си, отива с него настрана и нервно и разпалено му говори нещо. Буцоа стои неподвижен и ням, като статуя. Варенов маха с ръце, говори ниско и предпазливо поглежда към

войниците.

– Яде калая Буцов – говори Никола. – Ха така, голубчик, да те понарежат! Отстъпвали нашите. Кой ти каза, че отстъпват! Как така ще отстъпят!...

Горе на позицията, която беше пред тях, боят още беше слаб. Но и там гърмежите зачестяват, като шевни машини затракват картечници. Бурята се изви, премести се и се насочи право срещу тях.

Една граната падна наблизко, никой не е закачен, но чак до шипката, под която седят земляците, посипват се като сачми дребни камъчета и пръст. Гранатите падат вече начесто. Те още не убиват, падат настрана, но някак коварно И настойчиво дебнат, търсят, мъчат се да налучкат. Всеки нов удар можеше да бъде безпогрешен. Безпокойство и тревога настъпва между войниците. Никой не говори и не променя мястото си, но всеки чувствава, че повече не може да стои, че ей сега ще стане нещо непоправимо и страшно. Варенов излиза и се изправя пред ротата. Той е бледен, но спокоен, подпира се с двете си ръце върху саблята и често поглежда назад, където е дружинният командир.

Погледите на войниците са устремени в него, те чакат, уверени са, че той ще направи нещо. Но подпоручикът пред гранатите, които падат надалеч, сам стои в някакво недоумение. Стоил се връща откъм дружинния командир и говори нещо на подпоручика.

– Стани! Приеми вдясно! – високо командува Варенов.

Войниците стават. В същия миг се чува оглушителен трясък, пронизително пищи нещо във въздуха, чувствава се задушлива миризма, чува се тропот и болезнени викове. Без да разберат какво става, като че тласнати от някаква вихрушка, войниците се втурват напред, събират се накуп и се блъскат. Всички скоро се съвземат. Наблизко тичат изтървани коне, изплашени и с изкривени товари. Последният залп на гранатите беше попаднал право в картечната рота. Това място беше сега чисто и пусто, но там лежаха труповете на избити войници и коне. Те бяха много.

Х част

Слънцето се издигна и припече. Но кога беше изгряло и колко време се беше изминало от сутринта, никой не знаеше. Понякога цели часове минаваха незабелязано и бързо като минути, понякога пък имаше минути, по-мъчителни и по-дълги от цели часове.

Обикновено и нещо като правило беше досега, когато имаше сражение, да е и времето лошо. В такива дни валеше дъжд и тъмното безутешно небе, и разкаляната земя, и неприветните пейзажи – всичко даваше тия тежки и мрачни декори, сред които кървавата драма на боя не срещаше никакви контрасти. Но днес времето е хубаво: синьо и чисто небе, много слънце, полето зелено и свежо. Отвсякъде полъхва жизнерадостна и пищна красота, всеки цвят и всеки лъч е възторжен и властен вик на живота. А тук все пак умираха хиляди хора. Природата тоя път оставаше егоистична в своя празник, глуха и жестоко безстрастна.

Положението на резерва от минута на минута се влошаваше. Гранатите и шрапнелите не ги намираха сега, падаха настрана и по-надалеч, но всяка минута върху плътните купчини на войниците можеше да се изсипе също такъв неочакван и убийствен вихър, както преди малко върху картечната рота. Почнаха да падат и куршуми. Във въздуха замират слаби, плачливи звукове и тук – таме по земята се чуват тъпи и кратки удари, като от първите капки на дъжд. Имаше вече няколко ранени войници. Раниха в ръката и Буцова. От тая сутрин той не можеше да си избере и хареса място. Седнеше някъде и все му се струваше, че другаде е по-удобно и по-безопасно. Раниха го тъкмо когато за последен път си промени мястото.

От позицията слизаха други ранени. Това беше дълга и безпоредъчна върволица, която слизаше от върха и се губеше назад. Ранените вървят по един, по двама или на цели групи. Те са мълчеливи и като замаяни, лицата им почернели и изгорели, устните засъхнали, очите трескаво горят. Всички искат вода. После продължават пътя си и под куршумите и шрапнелите вървят бавно и по-спокойно, отколкото в самото сражение. Повечето от тях имат наивното убеждение, че веднъж ранени, те вече са пощадени от смъртта.

Право към седма рота слиза сега един ранен, който още отдалеч обръща вниманието на всички. Той е висок и строен момък, гологлав, без пушка и без раница, без паласки и дори без пояс. Той е наблизко и

съвсем ясно се вижда, че на гърдите му разкопчаната куртка цяла е обляна с кръв. Толкова много кръв, че болно и тежко е да се гледа. Чудно е, че той не губи сили и не пада. Не само това: той върви съвсем право, леко и свободно, както всякога, лицето му е открито и засмяно. Изведнъж той трогва и печели сърцата на всички. Варенов става и пресреща ранения.

– Момче! – пита го той – где си ранен? Не те ли боли?...

– Не зная, господин подпоручик – без всяко страдание в гласа отговаря раненият. – Не ме боли, ами много кръв изтече... И още тече!...

– Побързай – говори Варенов, – побързай. Иди да те превържат.

Раненият слиза надолу и се приравнява с войниците. Той иска вода. Димитър се затичва и му подава матерката си.

– Мъничко... мъничко си глътни! Ти, таквоз, малко пий! – говори Димитър.

Войниците задават всевъзможни въпроси на войника. Мнозина питат и за това, за което други по-рано са питали и отговорът се знаеше. И това става не за да се узнае нещо, а е наивно и добродушно средство да се изкаже едно съчувствие, без да се досетят, че това може и да измъчи ранения. Никола кипва и се скарва.

– Стига! – говори той. – Оставете момчето! Върви си, върви, момче – остави ги тия...

– Без разговори там! – вика отгоре и Варенов. Не спирайте войника!

Глъчката между войниците изведнъж утихва. Раненият се усмихва и тръгва да си върви. Но един самотен, закъснъл и извънредно сърдечен глас се чува:

– Ами как са турците бе, момче? Раненият се обръща. Виждат се облените му с кръв гърди. Той се усмихва.

– Турците ли? Горе са... Нищо няма да направят тия читаци – само работа ни отварят!

Той слиза надолу, изправен, строен, и подир себе си оставя голямо оживление. В минутите на нервно напрежение всяка хипноза, отгдето и да иде тя, засяга и завладява душите. Тоя войник неволно и несъзнателно извърши цяло чудо. Войниците почувствуваха това примирение пред смъртта, което иде от съзнанието на еднаквата участ сред много хора. И без това положението им тук е нетърпимо: стоят под гранати и под куршуми, умираха и се раняваха, без сами да се бият. Те са готови да вървят напред, само по-скоро да се свърши всичко това. Между шубраците и скалите, където е дванайсета рота, още се вижда знамето, обвито в

черна мушама. Сега то сякаш се изправя там, настойчиво и повелително, като трагичния знак на една неумолима съдба.

Боят се усилва. От височината слизаха толкова много ранени, като че цели части отстъпваха назад. Извикаха Варенова при дружинния командир. След малко той се завръща, изглежда по-бледен, но в лицето му има нещо решително и строго. Варенов събира при себе си подофицерите, излиза малко напред с тях, говори им нещо и сочи с ръка към върха. Подофицерите се завръщат. При Варенова остават ординарците, Ананий и Стоил, които не снемат очи от подпоручика.

– Седма рота, стани! – командуват Варенов. – По местата си!

За няколко минути само те са близо до върха на височината. Оставаше да преминат самия хребет и да достигнат на отгатышната страна при позициите, които щяха да подкрепят. Ротата върви разгъната в две дълги вериги. Войниците, приведени, с пушки в ръце, дебнат също като ловци. До самия хребет остават само няколко крачки.

Изведнъж пред самите тях блясват някакви бели слънца, гърмежи, които замайват, посипва ги пръст, във въздуха фучи нещо и непрекъснато и свирепо шибат по земята като с хилядите ремъци на бич. Нови удари последват, по-страшни и по-силни. Немислимо е да се направи крачка напред. Войниците се спират, разбъркват се и, като разбита о брега вълна, бързо повръщат назад. „Залегни! Залегни!“ – чува се висок и развълнуван глас. Войниците се разпръсват на групи и залягат, едни по-близо, други по-далеч. Горе на върха остават прострени върху лицата синяколни души. Те сякаш бяха залегнали там.

Никола и Димитър се прислонили зад една скала. Никола е уморен, диша тежко, но повече е ядосан, отколкото уплашен. Той се досеща за Илия, търси го и го вижда недалеч, съвсем на открито.

– Какво правиш там? – кара му се ниско той. – Върви тук! поскоро!

Илия пропълзва и дожда до тях. Минават няколко минути. Горе на върха в някаква строга и безпощадна правилност идат и се разпукват шрапнели.

Настъпва по едно време затишие. Артилерийският огън се премества някъде настрана. Тогава далеч на другия край се появява Варенов. Той излиза напред, обръща се и саблята му високо блясва във въздуха, като светкавица. Той навярно говори нещо, което не се чува, после се обръща и приведен тръгва нагоре по стръмнината и държи саблята високо над себе си. Наблизо подир него, събрани сега накуп, вървят голяма група войници. Те са на самия връх. Нови кълба дим над тях и нови

гърмежи. Саблята на Варенова блясва за минута още веднъж, след него войниците се зачерняват на върха и бързо изчезват на другата страна.

Никола гледаше всичко това. Изведнъж той се опомня, изправя се и се оглежда назад. Очите му странно и трескаво горят.

– Взводният! Где е взводният? – вика високо той. – Ей, там! Где е взводният?

Долу зад скалите се виждат само главите на залегналите войници. Никой не се обажда.

– Взводният! Где е взводният, чорт побери! – вика сърдито Никола.

– Какво си се развикал бе! – обажда се някой отдолу. – Взводния го убиха, не видя ли? Никола тръгна напред.

– Момчета! – извика той – ротният ни вика! Ей го там! Към ротния! най-напред след него тръгват Димитър и Илия. После незабелязано отгде излизат повече от двадесет души и мълчеливо и покорно тръгват към тях. Никола е напред. Те вече са близо до върха. Наоколо все падат шрапнели.

Горе между скалите се показва войник. Той иде откъм отвъдната страна и сега се вижда само лицето му. Но тая фигура като че подскача, надига се и расте. И ето на самия връх, върху фона на небето, в целия си голям и снажен ръст, показва се Стоил. Той е гологлав и носи някого на ръце.

Никола се спира поразен и замаян, като гръмнат. Стоил носеше Варенова!

– О – о – о! – извика той болезнено и глухо. – О, господин подпоручик!

Той искаше да каже нещо много нежно и съчувствено, а не намираше думи. Но в тоя вик само имаше толкова много отчаяние и толкова много скръб.

– О, господин подпоручик! – повтаря той. – Господин подпоручик!

Лицето на Варенова е бледно, като платно, очите са затворени, косите разбъркано падат върху челото му. Той е отпуснал глава върху гърдите на Стоила, едната ръка е увиснала безпомощно, саблята я няма и само ножницата се влачи и звънти по земята. Стоил носи подпоручика на ръце и все пак върви прав, сякаш не чувства никаква тежест. И неговото лице е също кърваво.

Никола пристъпва по-близо. Войниците гледат, изтръпнали и плахи.

– Стоиле, чакай да видим. Какво стана! Господи!...

– Нищо няма – кратко отвръща Стоил. – Не е ударен лошо.

Той се обръща към всички и прибавя високо:

– Вървете там! Вървете по-скоро!

Никола изведнъж се спусна напред, спря се за минута и се обърна. Той е неузнаваем сега. Обзет сякаш от някаква лудост, той разперва ръце, издига пушката си високо, пламнал, въодушевен, фуражката е килнатата назад, лицето зачервено, очите горят като безумни, И тоя инак лекомислен човек, с ексцентричните си бакенбарди, с цялата си театрална фигура, имаше сега някаква горда и величествена красота.

– Момчета! – вика той пресипнало и диво. – Тука! Тука! Аз тях... ей сега! Сега! Сега! Баста!

Той тича напред, говори още нещо несвързано, по повече не се обръща. Войниците, с плахи и болезнени лица, тичат подире му. Настрани малко, свит като топка, тича и Димитър.

Стоил беше слязъл надолу. Той се оглежда внимателно, за да намери по-удобен път, или пък за да следи отгде е по-безопасно. Шрапнели все още падаха наблизко, пропищяваха и куршуми. Варенов лежи отпуснат на ръцете му, бледен, със затворени очи. Но Стоял чувствава прекъснатото му и мъчително дишане, от време на време той едва чуто изохква. Стоил сам е ранен. Една тънка струя кръв се спуска изпод косата на челото му и слиза надолу по лицето. Долу, под Варенова, кръвта по дрехите на Стоила е много.

Стоил е на това място, където по-рано беше ротата. Той минава покрай цъфналата шипка. Никого нямаше тук. Наблизко лежаха убитите войници и коне от картечната рота. Те стояха в същите позиции, както беше ги видял по-рано.

Шрапнели се разпукват по-често и по-на близо. Стоил се оглежда и търси някакъв заслон. Но поглежда Варенова: идва му на ум, че той може да изгуби много кръв и това е по-опасно. Далеч пред него зад някакви скали се мяркат войници и бързо се скриват. Стоил се спира, заглежда се нататък и вика: „Санитари! Няма ли там санитарии!“ Никой не се обажда. Той тръгва нататък, но сега западаха най-много шрапнели. Ставаше опасно навсякъде. Наблизко имаше високи скали. Стоил се повръща и тръгва към тях. Изведнъж бели облачета се появяват тъкмо над него. И преди да се разсее белият дим, преди дори да се чуе гърмежът, той бавно и тежко пада, като подкосен. Той пада най-напред на колене, после възник. Варенов остава на гърдите му почти в същата поза, както беше го носил на ръце.

Наблизко до двата трупа е цъфнала шипка. Откъм хълма иде стихийният шум на боя. Но тук слънцето сякаш по-ярко пече и стои някаква

дълбока и уединена тишина. Една пчела лети над розовите цветове на шипката, прави малки и трепетни кръгове и, бръмчи.

XI част

В първите дни на април из многобройните лагери, които бяха зад фронта, бързо и навсякъде се разнесе слухът, че е сключено примирие. Изглеждаше, че тоя път войната наистина ще се свърши. Отначало войниците посрещнаха новината спокойно и дори равнодушно. Те знаеха, че сега вече не ги лъжат, но не бързаха открито и шумно да се радват. Те таеха истината в себе си още, също както болните, които току – що са прекарвали някоя тежка болест, не казват, че са здрави, от страх да не се повърне болестта.

Минаха се два – три дни. Радостта най-после широко и силно обзе всички. Всеки ден през полето във всички посоки се движеха кола, дори и там, гдето по-раво се смяташе опасно и рискувано. Войници, по един, по двама или на цели групи, отиваха от един лагер към други, най-много вървяха към Силиврия. Всеки искаше да отиде в града, да си купи нещо, или пък само свободно и безопасно да се разходи. Ония, които идеха от фронта, разказваха чудеса: при Кара Су свирели музика и наши и турски войници играели наедно хоро.

Наскоро през тези дни Делчо и Димитър отиваха към позициите. Те вървяха направо и без път през полето. Делчо не язди и води за повода коня си. Той беше тръгнал да обходи земляците. Когато се почнаха сраженията, техният полк се изгуби, той чу, че бил напред, но нищо повече не знаеше. Из пътя съвсем случайно той среща Димитра. Делчо знаеше вече всичко.

Димитър се мъчи да утеши някак Делча. Той върши това неумело, но искрено и добродушно. Несвързано и неясно, с много възклицания и жестове, Димитър подробно разказва за сражението, за Стоила и Варенова, за подвига на Никола, разказва как са прекарвали със Стоила последната вечер, как изглеждал и какво говорил. Той си спомня някакъв сън на Стоила и твърди уверено и тайнствено, че още отрано това е било ясно предсказване. И когато той за трети или за четвърти път разказва как наедно с Никола и Илия видели Стоила да носи Варенова на ръце – бръчките на лицето му стават по-гъсти, гласът му се задавя, той замлъква и се обръща настрана.

Димитър и Делчо бяха се изкачили върху един хълм. Съвсем неочаквано и близо до тях се откри селото, в което беше полкът. То е малко, с много тополи и кипариси. Но сред неподвижните и грамадни

корпуси на тия дървета, тежки и мрачни, твърде обикновените бели къщички имаха снежната белина и тънките линии на старинни мраморни постройки. Извън селото, като големи хорища на гъби, белеят се сред полето палатки. Войници ходят навсякъде. Безброй коне, навързани около пространни коловози, лъснати от слънцето, пръхтят от жегата и размахват опашки. Наблизо са наредени топове, ракли, кола, ковачници, високикамари с муниции. И тоя разнообразен и сложен организъм от хора, добитък и желязо прилича на грамадна хидра с корави и гърмящи луспи, прашна, изцапана още с кръв, която отдъхва, неспокойна и уморена. Войната беше еднакво сурова и зловеща и сега – в бездействието си.

Наблизо се показаха гробища. Това са няколко малки и отделни гробове, а зад тях – друг един, голям и пространен. Тук настрана са и стари турски гробища. Разкривените и мраморни стълпове силно се белеят в мрака на кипарисите. Димитър се спря при големия гроб.

– Ей тука са всички – говори той. – Тук е и той... Той се обърна и показа един от отделните гробове.

– А тук е подпоручикът, Варенов...

Всички тия гробове са скорошни – пръстта е още рохкава и неулегнала, дъсчените кръстове – бели. Наоколо пътеките са гладко утъпкани. Вижда се, че са дохождали много хора – имаше недогорели свещи я увехнали цветя.

Гологлави, Делчо и Димитър стоят един до друг. Делчо все държи след себе си коня. Неусетно и незабелязано при тях дохождат Никола и Илия. Те бяха познали Делча по коня, Никола и Илия се здрависват с Делча въздържано и тихо, без усмивка. Липсва Ананий – той е ранен. Никола си е същият, само някак по-самоуверен и важен. Той е стегнат, бакенбардите му грижливо подстригани, фуражката силно накривена, лицето му загоряло, здраве и червено като кован бакър. Никола е произведен ефрейтор. Той поглежда изпод око нашивките на пагоните си, явно е, че страшно му се иска да се похвали, но разбира, че е неуместно сега, и се въздържа. Той не казва нищо, сменя фуражката си и като разперва някак театрално ръце, високо въздъхва. „Свят! Лъжовен свят!“ – говори той.

Земляците стоят при гроба. Това е една от тия общи и големи гробници, които наричат братски могили. Пръстта е грижливо изравнена, над нея голям дъсчен кръст, като широко протегнати ръце. Делчо спира очи на надписа: „Тук почиват 84 долни чинове“ – чете той, по-долу следват номерата на полка, бригадата и дивизията. А най-долу,

уединено и с по-едри букви, стоят думите: „28. III. 1913, Елбасан.“ Само това.

Елбасан – тъй се казваше това село. Но сега тая дума добиваше други смисъл. Елбасан! Това е кървавото и жестоко сражение, мрачното шествие на смъртта, гръмотевиците на топове и бурята на урата, болката и отчаянието на предсмъртния вик, възторгът и опиянението на победата. Елбасан – това е тишината на смъртта, почивката след тежка и болезнена умора.

Покъртително скръбно е погребението в тия братски могили. Донасят труповете тъй, както са намерени на бойното поле: кръвта е още по тях, лицата пазят това изражение, което са добили в последната минута. В разкъсаните униформи остават и пришитите платнени етикети с името на всеки, и смачканите току – що получени писма от къщи. Нарездат телата едно до друго, дори едно въз друго. И това не е жестокост, не е незначитане и небрежност. Това е задушевната и трогателна близост, която иска другарството и еднаквата участ.

Никола беше се отделил при гроба на Варенова. Земляците стояха още пред братската могила. Те не си говорят още. Всеки мисли за тия хора, които лежат под самите им стъпки. Там е и Стоил. Делчо се мъчи да си представи где именно и как той лежи между тях. И във въображението му настойчиво се явява образът му, но тъй, както беше го видял последния път на поляната до люнета. Тоя образ оживява в паметта на Делча: доброто и кротко лице, големият ръст и широките приведени плещи, замислените очи, които гледаха все към полето. И той си спомня думите, които тогава Стоил беше казал на Варенова: „Ние търпим, господин подпоручик, ама тя не чака – земята. Виж я на – тя приказва!“

На изток през кипарисите се откриваше полето. На тая страна бавно потъва зад хоризонта тежък и тъмносин облак. И сега, когато слънцето скоро щеше да заседне и лъчите бяха меки и нежни, върху тъмния фон на тоя облак полето изглежда възхитително зелено и хубаво. Там се появява дълга и черна колона, виждат се запрегнати коне, приведени под тежестта на товара. Това са артилерийски части, които се връщат вече. Те отиват назад някак бързо, шумно и весело. Като че скоро всички щяха да си идат и никой нямаше да остане тук.

Конят на Делча дочу гърмежа от колелетата, впи очи, нетърпеливо заудря с крак земята и като тресеше цялото си тяло, зацвили продължително и високо.

КРАЙ

Източник: Словото
Набиране: Иван Иванов или Елина Мирчева

Публикация

Йордан Йовков, „Събрани съчинения в шест тома“, Том първи, „Български писател“,
С. 1976. Под общата редакцията на Симеон Султанов.

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/7958>]